

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΖΩΛΑΤΡΕΙΑ

ΥΠΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗ

Ἡ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην ἐν γένει σπουδαιότης τοῦ ζητήματος, ἐὰν ὑπῆρξεν ἢ δὲν ὑπῆρξε ζωλατρεία εἰς τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἡ μελέτη καὶ ἐξακριβωσις τοῦ ζητήματος τούτου θὰ ἔπρεπε, νομίζομεν, νὰ ἀποτελῇ τὴν βάσιν πάσης περὶ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ θρησκείας πραγματείας. Καὶ τολμῶμεν μάλιστα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὑπῆρξεν ἔλλειψις ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως πάντων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι γράψαντες περὶ τοῦ θέματος τούτου δὲν ἐθεώρησαν ἀπαραίτητον νὰ στηριχθῶσιν εἰς μίαν ἐκ τῶν δύο ἀντιθέτων θεωριῶν. Διότι ὁ ἄνευ προηγουμένης σχηματισθείσης πεποιθήσεως περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ζωλατρίας ἀναλαμβάνων τοιοῦτον ἔργον διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ εὐρεθῇ κατὰ τὸν ῥοῦν τῆς σχετικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ διαπλεύσῃ τὸν ὠκεανὸν ἄνευ πυξίδος.

Ὅπως πᾶς, ὅστις καὶ ἄκρω δακτύλῳ ἤψατο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, γνωρίζει, τὰ διάφορα λεπτομερειακὰ ζητήματα παρουσιάζουσι διαφόρους ἀπόψεις, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἐκπροσωπεῖ γενικωτέραν θεωρίαν καὶ δὲν ἔχει ἄλλην ἀξίαν πλὴν τῆς ἀξίας τῆς γενικωτέρας αὐτῆς θεωρίας. Ἐκ τούτου ἔπεται λοιπὸν ὅτι ἢ εἰς μίαν γενικωτέραν θεωρίαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς προσήλωσις τοῦ ἐρευνητοῦ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐλάττωμα. Ἐνῶ τούναντίον ἢ μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας ἐνδεχομένη προτίμησις ὑπ' αὐτοῦ ἑτερογενῶν ἐκάστοτε ἀπόψεων εἰς τὰ λεπτομερειακὰ ζητήματα θὰ τὸν ἐμφανίσῃ ὡς προσκείμενον πότε εἰς μίαν γενικωτέραν θεωρίαν καὶ πότε εἰς τὴν ἀντίθετον αὐτῆς, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως ὡς προτέρημα.

Καὶ διὰ τοῦτο πολὺ ὀρθῶς ὁ καθηγητῆς Otto Kern εἰς τὸ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων σύγγραμμά του (*Die Religion der Griechen*, I. 1926) ἐνδιατρίβει ἐν ἀρχῇ εἰς τὸ σπουδαῖον ζήτημα τῆς ζωλατρίας, τῆς ὁποίας τὴν ὑπαρξιν διὰ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀδιστάκτως παραδέχεται, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι εἰδικῶς πρὸ αὐτοῦ γράψαντες περὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἐν οἷς ὁ De Visser¹, ἡ Harrison², ὁ Glotz³ καὶ ἄλλοι.

Ἡμεῖς ὅμως μελετήσαντες τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν κατωρθώσαμεν νὰ πεισθῶμεν ὅτι αἱ διάφοροι μαρτυρίαι καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα φέρει ὁ Kern καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἢ μετ' αὐτὸν γράψαντες πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης των, ἀποδεικνύουσι τὴν περὶ ζωλατρίας θεωρίαν, ἣτις ἀντίκειται καὶ κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐγεννήθη καὶ ἐξελίχθη ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἢ μᾶλλον ἡ θρησκεία ἐν γένει ἐκ τῶν κατωτέρων δαιμόνων εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ἀνεπτύξαμεν ἤδη εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην. (Ἀρχ. Ἐφημ. 1927-1928 σ. 132 ἔ.).

¹ Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (1903).

² Themis (1912).

³ La civilisation égéenne σ. 226 ἔ. (1913).

Καὶ πρῶτον συμφώνως πρὸς τὰς ἡμετέρας ἀντιλήψεις τὰ ζῶα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔπαιξαν σπουδαῖον ρόλον εἰς ὄλην αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν, ἢ ὁποῖα ἐκπροσωπεῖ μακρὰν περίοδον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδίως εἰς τὴν γένεσιν παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ τῆς ἰδέας τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, τοῦ ὑπερφυσικοῦ, ἣτις ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν γένεσιν τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀποκλείεται ἢ ἐκ τοῦ ζῶου ἐξέλιξις τῆς θεότητος, διότι οὔτε πόρρωθεν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος ὅτι τὰ ζῶα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐμπνεύσουν ὁπωσδήποτε εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῆς ἰδέας τῆς κυρίως θεότητος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δαίμονας, ἀφοῦ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἢ ἀρχικῇ ἐντύπωσιν τὴν ὁποῖαν θὰ ἔκαμαν εἰς τὸν πρωτογενῆ ἄνθρωπον τὰ ἄγρια ζῶα θὰ ἦτο κατ' ἀνάγκην ἐντύπωσις κακῆ. Μολονότι πάλιν καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἰδέας τοῦ κακοῦ καὶ συνεπῶς τῆς δημιουργίας τοῦ πονηροῦ πνεύματος δὲν εἶναι δυνατόν τὰ ζῶα νὰ διεδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλον, καθόσον κατὰ τῶν ἀγρίων ζῶων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντεπεξέλθῃ ὁπωσδήποτε ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος, — ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς εἰς ἐντελῶς πρωτογενῆ κατάστασιν εὐρισκομένοις ἀγρίοις — ἄλλα δὲ εἶναι τὰ δεινὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἠπειλεῖτο ἡ ζωὴ του καὶ ἀπέναντι τῶν ὁποίων εὐρίσκετο ἐν ἀπολύτῳ ἀδυναμίᾳ ὁ ἄνθρωπος.

Δὲν βλέπομεν δὲ ἐν γένει πῶς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ δικαιολογηθῇ ἡ πεποίθησις τὴν ὁποῖαν πολλοὶ — ἐν οἷς ὁ De Visser (ἐνθ. ἀν.) καὶ ὁ Tylor (Primitive Culture II. σ. 229 ἐ.) — ἐξέφρασαν ὅτι τὸ ζῶον ἐγέννησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδίαν τῆς λατρείας. Ὅτι τὸ ζῶον, τὸ ἄγριον ζῶον, ἀντελήφθη ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος ὡς φοβερὸν ἐχθρόν, τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητον. Ἀλλὰ μήπως καὶ τὸν συνάνθρωπόν του δὲν θὰ ἀντελήφθη ὡς ἔτι φοβερώτερον ἐχθρόν, ἀφοῦ καὶ σήμερον ἀκόμη οἱ ἄγριοι διεξάγουν ἀναμεταξύ των πόλεμον ἐξοντώσεως καὶ ἀναφέρονται περιπτώσεις ἐξολοθρεύσεως ὁλοκλήρων φυλῶν ἀπὸ ἄλλας φυλάς; Καὶ ὁ ἐκ τῶν ἀνθρώπων κίνδυνος, ὅπως καὶ σήμερον, θὰ ἦτο καὶ τότε ἀσφαλῶς μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῶν ἀγρίων ζῶων. Ἐὰν ὁμως οἱ ἐχθροὶ συνάνθρωποι του δὲν ἐνέπνευσαν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰδέαν τῆς λατρείας, δὲν βλέπομεν πῶς θὰ τὴν ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν τὰ ζῶα. Βεβαίως θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ σχετικῶς ὅτι εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος διῆγε πλάνητα βίον, οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἀκόμη πολὺ ὀλίγοι καὶ περὶ αὐτοὺς εἶχον ἀντιμέτωπα κυρίως τὰ ζῶα καὶ ὄχι ἄλλους ἀνθρώπους. Ναί, ἀλλὰ ἐξ ἄλλου: πρῶτον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῇ τις ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα καὶ ἡ ἰδέα τῆς λατρείας ἀνεπτύχθησαν πρὸ τῆς μονίμου ἐγκαταστάσεως κατὰ τὸ πρωτόγονον ἐκεῖνο παλαιολιθικὸν στάδιον εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ δευτέρον αἰ ἐκ τῆς νεωτέρας παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (πάντως πρὸ δεκαπέντε χιλιάδων ἐτῶν) περισθεῖσαι εἰς ἡμᾶς ἐπὶ τῶν σπηλαίων τῆς Γαλλίας καὶ Ἰσπανίας καθὼς καὶ ἐπὶ ὁστῶν ταράνδου παραστάσεις ζῶων δὲν παρουσιάζουσι τίποτε τὸ ὑποδηλοῦν λατρείαν¹.

¹ Βλ. A. G. Spearing The childhood of art (1912) σ. 91 ἐ. Ὡραία διατυπώνει τοῦτο ὁ Wells (The Outline of History, Fifth revision κεφ. 10, § 1 σ. 116). «Τὰ σχέδια τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς τοῦ ῥέννου παρίστανον ἀντικείμενα πρὸς τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἔχει οἰκειότητα καὶ δὲν ὑπονοοῦν σεβασμὸν ἢ λατρείαν. Ἴσως νὰ ἠσθάνετο οὗτος ὅτι ἡ εἰκονογράφος ζῶων ἔκαμνε νὰ ἔλθῃ τὸ ζῶον. Ἴσως τὰ

σχέδια νὰ εἶχον μαγικὸν χαρακτῆρα ὑπονοοῦντα ἐπιτυχίαν εἰς τὸ κυνήγι. Δὲν φαίνεται ὁμως ὅτι ἐγένοντο πρὸς λατρευτικούς σκοπούς. Καὶ ἐν γένει δὲν ὑπάρχει σχεδὸν τίποτε μεταξὺ ὅλων αὐτῶν τῶν ἔργων τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς θρησκευτικὸν ἢ μυστικὸν σύμβολον».

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος συνέλαβε πρῶτον τὴν ιδέαν τοῦ κακοῦ καὶ συνεπῶς τὴν ιδέαν τοῦ πονηροῦ δαίμονος καὶ κατόπιν τὴν ιδέαν τοῦ ἀγαθοῦ δαίμονος, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξελείχθη ὁ θεός, φυσικὸν ἦτο τὰ ἄϋλα αὐτὰ πνεύματα νὰ ἐντοπίσῃ εἰς ὑπολίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις του ὁρατὰ ἀντικείμενα. Καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν διὰ μὲν τοὺς πονηροὺς δαίμονας, τοὺς κυρίως δαίμονας ἐξέλεξε τὰ ζῶα. Ἐνῶ, ὅταν βραδύτερον συνέλαβε τὴν ιδέαν τοῦ θεοῦ, τὴν θεότητα ἐνετόπισεν εἰς ἄψυχα ἀντικείμενα. Ὅχι δέ, νομίζομεν, ὅπως φαντάζεται τὰ πράγματα ὁ Kern (ἔνθ. ἀν. σ. 5), ὅτι τὴν ιδέαν τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἀδιακρίτως — ἄρα καὶ τὴν ιδέαν τοῦ θεοῦ — ἐφαντάσθη ἀρχικῶς ὁ ἄνθρωπος ἐνυπάρχουσαν μέσα εἰς τὰ ἡμερα καὶ ἄγρια ζῶα συμφωνῶν εἰς τοῦτο μὲ τὸν de Visser (ἔνθ. ἀν. σ. 19). Καὶ χωρὶς νὰ ἐξηγῇ εἰς ἡμᾶς πόθεν καὶ πῶς συνέλαβεν ὁ ἄνθρωπος τὴν ιδέαν τοῦ ὑπερφυσικοῦ. Ἐξ οὗ προκύπτει ἀναντιρρητῶς ὅτι τὴν ιδέαν αὐτὴν φαντάζεται ὑπάρχουσαν ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἔκπαλαι ἐπιστημονικῶς ἀναπόδεικτον θεωρίαν¹.

Κατὰ ταῦτα τὰ ζῶα ἐμφανίζονται, νομίζομεν, ἐπὶ τῆς σκηνῆς τὴν στιγμὴν καθ' ἣν τὸ πρῶτον ὁ ἄνθρωπος ἤσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικοινωνήσῃ πρὸς τὰ πονηρὰ κατώτερα πνεύματα ἢ δαίμονας διὰ νὰ ἀσκήσῃ ἐναντίον αὐτῶν μαγείαν καὶ ἀποτροπὴν, ἐνῶ βραδύτερον διὰ νὰ προσφέρῃ λατρείαν πρὸς τὰ ἀγαθὰ καὶ ἀνώτερα ὑπερφυσικὰ ὄντα, τοὺς θεούς, — ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, διδάσκουσι δὲ ἡμᾶς καὶ αὐτὰ τὰ μνημεῖα — μετεχειρίσθη λίθους, ξύλα, δένδρα καὶ ἐν γένει ἄψυχα ἀντικείμενα. Καὶ μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ ιδέα τῆς θεότητος δὲν ἐξεχώρισεν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ιδέαν τοῦ κακοῦ δαίμονος καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις συνεπῶς δὲν ὀλοκληρώθη, μόνον ἐκεῖ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ζωομορφισμοῦ τῶν θεῶν.

Ἄλλ' ἐὰν ὁ πρωτογενὴς ἄνθρωπος δὲν ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δυνατὸν νὰ λατρεύσῃ τὸ ζῶον ὡς ἐκπροσωποῦν τὴν θεότητα, πολὺ ὀλιγώτερον ἠδύνατο νὰ λατρεύσῃ τὸ ζῶον ὡς ζῶον, τὴν ὁποίαν λατρείαν παραδέχεται ὁ Taylor (ἔνθ. ἀν. σ. 469 ἔ.). Διότι ἀφ' ἑνὸς τὰ ἐκ τῆς ἀπωτάτης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς περιελθόντα εἰς ἡμᾶς σχετικὰ μνημεῖα — ὅπως ἴδη εἶπομεν — οὐδεμίαν παρέχουσι περὶ τούτου μαρτυρίαν, καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἀφοῦ διὰ νὰ λατρεύσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ ζῶον ὡς ζῶον πρέπει νὰ φαντασθῇ αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς λέγει ὁ Taylor, ὡς ἔχον δύναμιν ἀνωτέραν τῆς ἰδικῆς του, κυρίως δὲ ὡς ζωοποιούμενον, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ψυχῆν — ἢ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ σώματος μὲ ἀμείωτον δύναμιν, — τοῦτο προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ὑπαρξίν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, τοῦ ὑπερφυσικοῦ εἰς τὸ ὁποῖον κατὰ φυσικὸν λόγον ἀπονέμεται ἡ λατρεία καὶ ὄχι εἰς τὸ ζῶον ὡς ζῶον.

* *

Προκειμένου τώρα εἰδικώτερον διὰ τοὺς Ἕλληνας οὔτε λόγος περὶ ἀρχικῆς παρ' αὐτοῖς λατρείας τῶν ζῴων ὡς ζῴων θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ, ἀφοῦ καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων, ὅπου

¹ Πρὸβλ. καὶ Ed. Meyer ὁ ὁποῖος ἐν *Geschichte des Altertums* I. σ. 115, λέγει ἐπὶ λέξει. «Καὶ ὁ μᾶλλον πρωτογενὴς ἄνθρωπος ὅταν εἰς τὸν ῥοῦν τῶν ιδεῶν του φθάσῃ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἰδίου αὐτοῦ θανάτου προκειμένου περὶ τοῦ τί θὰ γίνῃ, ὅταν τὸ σῶμα του θὰ κείται πλέον νεκρόν,

δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σκεφθῇ ἄλλως παρὰ ὅτι τὸ αἰσθανόμενον καὶ σκεπτόμενον ἐγὼ του, ἢ ψυχὴ του, θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ὑπάρχῃ. Ἡμεῖς ἀντιθέτως νομίζομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος θὰ σκεφθῇ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν εἶναι — κάθε ἄλλο — πρωτογενὴς ἄνθρωπος.

ἡ ζωολατρεία εἶναι τόσον καταφανής, ὁ Taylor λέγει (ἔνθ. ἀν. σ. 238) ὅτι «παρ' αὐτοῖς τὰ ζῷα ἢ εἶναι ἱερά τῶν θεῶν ἢ οἱ θεοὶ εἶναι ἑνσαρκωμένοι κατὰ προτίμησιν εἰς ὠρισμένα ζῷα ἢ εἰκονίζονται ὑπὸ μορφὴν ζῴων». Δὲν δύναται δέ, νομίζομεν ἡμεῖς, ἐν γένει ὁ ζωομορφισμὸς νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπόδειξις ζωολατρείας, ὅπως δὲν θεωρεῖται, βεβαίως, ὡς ἀνθρωπολατρεία τὸ γεγονός ὅτι βραδύτερον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφὴν. Ἐνῶ τὸ παράδειγμα ἐξ ἄλλου τῶν Αἰγυπτίων ἀποδεικνύει μόνον τὸν μὴ ἐξαγνισμὸν τῆς θεότητος εἰς τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν ἀντίληψιν καὶ δὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν τοτεμισμὸν, τὸν ὁποῖον ὑποστηρίζει ὡς ἀποτελοῦντα προστάδιον τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ἰδίως ὁ S. Reinach¹ δὲν ὑπάρχουσιν ἄξια λόγου σχετικαὶ μαρτυρίαι, διὸ καὶ ὁ Nilsson ῥητῶς καὶ κατηγορηματικῶς τὸν ἀποκρούει (Hist. of Greek Relig. σ. 77), ἐμφαντικώτερον δὲ ἀκόμη ὁ Wilamowitz (Der Glaube der Hellenen I (1931) σ. 24). Ἐν γένει δὲ δὲν φαίνεται ὁ τοτεμισμὸς, καὶ ἂν ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς σημερινοῖς ἀγρίοις, νὰ ἀνεπτύχθη ποτὲ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀφοῦ καὶ διὰ τὴν θρησκείαν τῶν Αἰγυπτίων, ἡ ὁποία εἶναι τόσον καταφανῶς ζωολατρικὴ, πολλοὶ εἰδικῶς μὲ αὐτὴν ἀσχοληθέντες ἀρνοῦνται τὸν τοτεμισμὸν ἰσχυρίζόμενοι ὅτι ἡ λατρεία ὠφείλετο εἰς τὴν ιδιότητα τοῦ ζῴου ὡς θεοῦ καὶ ὄχι ὡς τοτέμ. Ἐπὶ πλέον, ὅπως πάντες οἱ εἰδικοὶ περὶ τὰ τοιαῦτα ἀναγνωρίζουν, ὁ τοτεμισμὸς δὲν ἀποτελεῖ κυρίως λατρείαν καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς προστάδιον τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Καὶ ἐκτὸς τούτου, ὅπως πολὺ ὀρθῶς—καθ' ἃ ἀναφέρει ἡ Harrison (Themis σ. XIII)—*παραδέχεται καὶ ὁ Ridgeway «ὁ τοτεμισμὸς, τὰ πνεύματα τῆς βλαστήσεως καὶ τὰ παρόμοια εἶναι δευτερογενῆ φαινόμενα, ἡ δὲ πρωτογενὴς ἀρχὴ εἶναι ἡ ὑπαρξίς τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξευμενίσεως αὐτῆς».*

Ὡστε κυρίως ἀπομένει ἐν τρίτον εἶδος μόνον κατὰ τύπους καὶ ὄχι κατ' οὐσίαν ζωολατρείας περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς γνωστόν, οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου διῆλθεν ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῆς ἀπὸ στάδιον κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων ἢ ἄλλως ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ὑπῆρξεν ἐξελίξις ζωομορφισμοῦ ἢ θηριομορφισμοῦ τῶν θεῶν.

Ἄλλ' οὕτε αὐτό, νομίζομεν, δὲν ὑπονοεῖ κατ' ἀνάγκην ἡ παντοειδὴς ἀνάμειξις τῶν ζῴων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ λατρείαν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, καθόσον ἡ ἀνάμειξις αὕτη δύναται γενικώτερον νὰ ἐξηγηθῆ ὡς ὀφειλομένη ἀρχικῶς, ὅπως εἴπομεν ἤδη, ὄχι εἰς τὴν θρησκείαν ἀλλ' εἰς τὴν μαγείαν. Εἶναι δὲ ἡ μαγεία πρᾶγμα ἀντίθετον πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ δὴ εἰδικώτερον πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν, ὅπως πάντες παραδέχονται, καθόσον ἡ μὲν ἀρχὴ τῆς μαγείας εἶναι—ὅπως πολὺ ὠραῖα λέγει ὁ L. R. Farnell²—ἐξαναγκασμὸς τῶν θεῶν, ἡ δὲ τῆς θρησκείας ταπεινὴ πρὸς αὐτοὺς ἔκκλησις. Καὶ ἡ μαγεία εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερα τῆς θρησκείας—ὅπερ παραδέχεται ῥητῶς καὶ ὁ Nilsson³—ἀφοῦ ἴχνη αὐτῆς διακρίνονται, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὰ μνημεῖα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς. Ἐπενοήθη δὲ καὶ ἐφηρμόσθη κατ' ἀνάγκην ἐναντίον τῶν πονηρῶν δαιμόνων, οἱ ὅποιοι προὑπῆρξαν τῶν θεῶν καὶ τοὺς ὁποίους ὡς τοιούτους, ὡς πονηροὺς δὲν

1 Cultes Mythes et Religions I. σ. 12 ἔ.

3 Minoan Mycenaean Religion σ. 249.

2 Archiv für Religionswissenschaft (1914) σ. 19.

ἦτο δυνατόν νὰ διαθέσῃ εὐμενῶς πρὸς τὸν ἑαυτὸν τοῦ ὁ πρωτογενῆς ἀνθρώπου. Ἦτο δὲ πολὺ φυσικὸν νὰ ἐντοπίσῃ ὁ ἄνθρωπος τοὺς δαίμονας εἰς τὰ ζῶα καὶ δὴ τὰ ἄγρια καὶ πονηρὰ ζῶα. Καὶ ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῶων εἰς τὴν θρησκείαν ἐφ' ὅσον ὀφείλεται εἰς τὴν μαγείαν στερεῖται ἐξ ὀλοκλήρου λατρευτικοῦ χαρακτήρος.

Καὶ κατὰ τὸν Gruppe¹ ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῶων εἰδικώτερον εἰς τὰ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς στενὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς δαίμονας καὶ ἰδίως πρὸς τὸν δαίμονα τοῦ πυρός. Ὡστε κατ' αὐτὸν ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ ζῶα εἰσήχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ὑπῆρξεν ἡ πυρολατρεία περὶ ἧς κάμνει πολὺν λόγον ὁ Gruppe καὶ ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν ἀποτελεῖ κατώτερον προθεϊστικὸν στάδιον τῆς θρησκείας ταυτιζομένη μὲ τὴν δαιμονολατρείαν ἢ μᾶλλον δεισιδαιμονίαν. Κατὰ ταῦτα ὁ σύνδεσμος μεταξὺ θεῶν καὶ ζῶων, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐξειλιγμένον στάδιον τῆς θεοκρατικῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, δὲν προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν θεῶν πρὸς τὰ ζῶα, ἀλλ' εἶναι συνέπεια τῆς τυχαίας συνυπάρξεως ἢ μᾶλλον συναντήσεως αὐτῶν εἰς τὴν θρησκείαν. Καὶ συμφώνως μὲ μίαν τοιαύτην θεωρίαν ἡ ἀνάμειξις τῶν ζῶων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν δὲν προϋποθέτει οὔτε ἀρχικὴν ζωολατρείαν οὔτε καὶ ἀπλῶς ζφομορφισμὸν τῶν θεῶν.

Ἐνῶ ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ συγγέεται ἡ μυθολογία μὲ τὴν θρησκείαν καὶ συνεπῶς ἡ παντοειδῆς ἀνάμειξις τῶν ζῶων εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν, περὶ τῆς ὁποίας κάμνει εὐρύτατον λόγον ὁ Nilsson εἰς τὴν History of Greek Religion, οἰανδήποτε ἐξήγησιν καὶ ἂν δώσωμεν εἰς ἐκάστην εἰδικὴν περίπτωσιν δὲν δύναται νὰ ὑπονοῇ ζωολατρείαν. Διότι ὁσονδήποτε σημαντικὴ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῶν μύθων εἰς τὴν τυπικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας πάντως αἱ βασικαὶ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξίς ζωολατρείας εἰς αὐτήν, ἐγεννήθησαν εἰς τὸν ἄνθρωπον πολὺ πρὸ τῆς δημιουργίας ὑπὸ τῆς φαντασίας αὐτοῦ τῶν μύθων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, νομίζομεν, ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει μόνον περὶ ἀρχικοῦ ζφομορφισμοῦ τῶν θεῶν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν θρησκείαν, ἴσως ἐν γένει, πάντως ὅμως εἰδικώτερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ ὄχι κυριολεκτικῶς περὶ ζωολατρείας. Διότι ὑπάρχοντος ἤδη τοῦ θεοῦ φυσικὸν ἦτο ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπονέμῃ τὴν λατρείαν εἰς τὴν θεότητα, ἀδιάφορον ἂν τὴν θεότητα ἐφαντάζετο ὑπὸ οἰανδήποτε αἰσθητὴν μορφήν. Οὔτε ἔχει δὲ σημασίαν ἐν προκειμένῳ ὅτι ἐκ τοῦ ζφομορφισμοῦ ἠδύνατο νὰ προέλθῃ κατόπιν νόθον δευτερογενὲς εἶδος πραγματικῆς ζωολατρείας, ὅπως ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐὰν ἐκ τῆς ἀπροσώπου καὶ ἀύλου μορφῆς τοῦ ζῶου ὡς γένους μετεφέρετο καταχρηστικῶς ἡ λατρεία εἰς αὐτὸ τὸ ὕλικὸν ἄτομον.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐξετάσῃ τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζωολατρείαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν παντοειδεῖς φαινομενικὰς μαρτυρίας εἶναι, νομίζομεν, ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως περισσότερον ἐν τάξει, ἐὰν κατὰ τὴν ἔρευναν ἀναχωρῇ ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι δὲν ὑπῆρξε ζωολατρεία εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

¹ Griech. Mythologie II σ. 793.

“Ὅτι ὁμως ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν ἑλληνικῶν θεῶν καὶ δὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν Αἰγυπτίων καὶ Ἀσσυρίων ἐγεννήθη ἀπ’ εὐθείας ἀνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζωομορφισμοῦ, τοῦτο — στηριζόμενον ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω καὶ εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς μαρτυρίας — παραδέχεται καὶ ὁ Farnell λέγων μάλιστα ἐπὶ λέξει (Cults of the Greek States I. κεφ. II σ. 19) ὅτι «ἡ παλαιότερα εἰκὼν ὑπὸ τὴν ὁποίαν παριστάνετο ἡ καθ’ αὐτὸ ἑλληνικὴ θεότης ἦτο ἡ ἀνθρωπίνη μορφή» καὶ ὅτι «τὰ ἀντίθετα παραδείγματα τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀναφέρῃ δὲν ἔχουν τόσην βαρύτητα ὥστε νὰ ἀποδεικνύουσι τὸ ἐναντίον»¹. Τὸ τοῦ Farnell δὲ αὐτὸ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐστοχωτάτη ἀπάντησις εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ed. Meyer (Geschichte des Altertums II. 1 (1928) σ. 276) ὅτι «εἰς τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἐκάστη θεότης ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἐνσαρκοῦντος ζῴου», ὁ ὁποῖος ἰσχυρισμὸς—ὅπως καὶ εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην (Α Ε 1927/28 σ. 146 ἑ.) καὶ δὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸν περισσότερον τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν θεῶν ἔχοντα σχέσιν μὲ τὸν ζωομορφισμὸν Ποσειδῶνα, ἀναπτύσσομεν—εἶναι, νομίζομεν, ἐντελῶς ἀστήρικτος.

Καὶ τώρα ἄς ἴδωμεν, πῶς ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα αὐτὰ ὁ εἰδικώτερον ἐνδιατρίβων εἰς τὸ ζήτημα τῆς ζωολατρείας εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν Kern. «Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς» (εἰς τὴν θρησκείαν), λέγει ἐπὶ λέξει (ἐνθ. ἀν. σ. 22) «ἀρχίζει παρ’ Ἑλλήσι, πιθανὸν δὲ καὶ παρὰ πολλοῖς ἄλλοις λαοῖς, διὰ τῶν ἐξῆς δύο σημείων. Πρῶτον τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε ἐλατρεύοντο μετεβλήθησαν εἰς μεικτὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι πλὴν τῶν παλαιῶν αὐτῶν μελῶν θηρίων ἐδείκνυον ἀνθρώπινον σχηματισμὸν καὶ ἔπειτα ἐδημιουργήθησαν ἀντικείμενα ἀνευ τῶν ὁποίων ὁ κατὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν συλληφθεὶς θεὸς δὲν ἐφαίνετο ἔχων πραγματικὴν ὑπαρξιν καὶ τοιαῦτα ἦσαν οἱ θρόνοι καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς... Περὶ τῶν μεικτῶν αὐτῶν μορφῶν εἴτε οἱ τύποι των προέρχονται ἐν μέρει ἐξ ἀνατολῆς εἴτε ὄχι, ἕνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιον ὅτι ἐπιχειροῦσι νὰ ἀποκαταστήσωσι σύνδεσμον τοῦ νέου μετὰ τοῦ παλαιοῦ... Κατ’ ἀρχὰς ἡ ἀνθρωπόμορφος παράστασις συνδέεται ὅλως ἐξωτερικῶς μετὰ τῆς θηριομόρφου ὥστε ἔχομεν ἀνθρωπίνους μορφὰς μὲ κεφαλὴν ὄνου ἢ λέοντος. Ἐὰν θὰ ὀνομάσωμεν αὐτὰς θεοὺς ἢ δαίμονας, τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον... Ἐπέζησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἀποδεικνύουσιν οἱ Σάτυροι, οἱ Σιληνοί, οἱ Κένταυροι καὶ αἱ ὀρχούμεναι μορφαὶ τοῦ ἐκ Λυκοσοῦρας ἀγάλματος τῆς Δεσποίνης» . .

Ναί, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην μας δὲν εἶναι καθόλου ἀδιάφορον, ὅπως νομίζει ὁ Kern, ἂν τὰς μεικτὰς αὐτὰς μορφὰς θὰ ἀποκαλέσωμεν θεοὺς ἢ δαίμονας. Τοῦναντίον τοῦτο ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἰσχυρίζομεθα ἡμεῖς ἀκριβῶς εἶναι, ὅτι ἡ ἀνύψωσις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐκ τῆς ιδέας τοῦ δαίμονος εἰς τὴν ιδέαν τοῦ θεοῦ,—ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς θρησκείας καὶ λατρείας—ἔσχεν ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τῶν θεῶν ἀσχέτως πρὸς τὸ ἂν οἱ δαίμονες πρὸ αὐτῶν ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφήν ζῴων ἢ τεράτων ἢ μᾶλλον ἔσχεν ὡς ἀποτελέσμα νὰ ἐπικρατήσῃ κατ’ ἀρχὰς—ὅπως εἴπομεν ἤδη—ὁ ἀνεικονισμὸς εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, ὁ ὁποῖος βραδύτερον

¹ Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὀφείλου νομίζομεν νὰ καταταχθῶσι καὶ τὰ διάφορα σχετικὰ παραδείγματα, ἐν οἷς καὶ τὰ ἐκ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Wilamowitz εἰς τὸ μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς παρούσης μελέτης ἐκδοθὲν περιοπεύδαστον ἔργον του Der Glaube der Hellenen I

(1931), σ. 142 - 145. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔπρεπε κυρίως νὰ ἀποδειχθῇ εἶναι ὅτι ὁ ζωομορφισμὸς τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀποτελεῖ προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ. Εἰς ἕνα δὲ τοιοῦτον συμπέρασμα δὲν καταλήγει, νομίζομεν, ἡ ἔρευνα τοῦ Wilamowitz.

κατέληξεν ἐν Ἑλλάδι εἰς τὸν ἀνθρωπομορφισμόν τῶν θεῶν ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ θηριομορφισμοῦ. Ὡς πρώτη δὲ φάσις τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως καὶ πρώτη ἐκδήλωσις τῆς θεοκρατικῆς ἀντιλήψεως ὑπῆρξε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἢ διὰ τῶν ἀψύχων ἀντικειμένων ἰδίως λίθων, δένδρων καὶ ξύλων—ἀπὸ τὰ ὅποια ἱερὰ ξύλα παρήχθησαν πιθανῶς κατόπιν τὰ ξόανα—συμβολικῆ παράστασις τῆς ἰδέας τῆς θεότητος καὶ κατόπιν τῶν εἰδικῶν θεῶν¹, τοῦ ζφομορφισμοῦ ἢ θηριομορφισμοῦ ἐξακολουθοῦντος, ἐὰν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς, νὰ χρησιμοποιοῖται διὰ τὴν παράστασιν τῶν δαιμόνων. Καὶ ἦτο συνεπῶς πολὺ φυσικόν, ἐνῶ παρέμειναν ἐν Ἑλλάδι οἱ ἀργοὶ ἢ ἐξεργασμένοι λίθοι καὶ τὰ ξύλα λατρευόμενα εἰς τὰ διάφορα ἱερὰ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πausανίου² παραπλεύρως πρὸς τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔφερον, ὅπως λ. χ. ἐν Θήβαις καὶ ἐν Ὑήττῳ τῆς Βοιωτίας, ἐν Φαραῖς τῆς Ἀχαΐας, ἐν Τροίῳ καὶ ἀλλαχοῦ, νὰ διατηρηθοῦν ἐπίσης καὶ οἱ Σιληνοί, οἱ Σάτυροι, οἱ Κένταυροι κλπ. ὡς λείψανα ἀρχικῆς ἴσως δαιμονολατρίας ἢ μᾶλλον προελληνικῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν τὰ τερατόμορφα δαιμονοειδῆ αὐτὰ πλάσματα ἦσαν ἀντικείμενα ὄχι λατρίας ἀλλ' ἀποτροπῆς. Καὶ κατὰ ταῦτα ἔχει πολὺ δίκαιον ὁ Gruppe³ ὅταν, προκειμένου περὶ τοῦ μύθου καθ' ὃν ἡ Ρέα ὅταν ἐγέννησε τὸν Ποσειδῶνα ἐξηπάτησε τὸν Κρόνον εἰποῦσα εἰς αὐτὸν ὅτι ἐγέννησεν ἵππον, ἐκφράζῃ τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ὁ μῦθος αὐτὸς πιθανώτατα ἐπλάσθη «διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ὑπαρξίν ἱππομόρφου εἰδώλου, τὸ ὅποιον εἶχε καταστῆ πλέον ἀκατανόητον». Ἐνῶ, ἐὰν τὰ πράγματα εἶχον ὅπως τὰ φαντάζεται ὁ Kern, τότε παρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ὑπάρχουν εἰς τὰ διάφορα ἱερὰ τερατόμορφα εἶδωλα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν καὶ νὰ λατρεύωνται ἀντὶ τῶν λίθων. Πόσον δὲ ἡ ἐμψύχωσις τῶν ἀψύχων ἀντικειμένων καὶ ἡ λατρεία αὐτῶν ἀποτελεῖ ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἀπὸ τὸν ζφομορφισμόν ἢ τὴν ζφολατείαν, τοῦτο ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ἡ λατρεία τῶν βωμῶν καὶ δένδρων ἐκ παραλλήλου πρὸς τοὺς ἀνθρωπομόρφους θεοὺς, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἤδη—ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω—εἰς τὴν παλαιότεραν Μινωϊκὴν ἐποχὴν, ὅπου ἀντιθέτως οὐδὲν ἀσφαλὲς σημεῖον ζφολατρίας παρατηρεῖται, ὅπως καὶ ὁ Nilsson⁴ παραδέχεται.

Τὰ ζῶα λοιπὸν οὔτε ἐλατρεύοντο, ὅπως παραδέχεται ὁ Kern, οὔτε αὐτὰ ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Τοῦναντίον τὰ ζῶα καὶ τὰ τέρατα παριστάνουσι τὸ πολὺ κατώτερα δαιμονικὰ ὄντα—ὅπως, θὰ ἴδωμεν, ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ Kern διὰ τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν—εἰς τὰ ὅποια δὲν ἀπενέμετο λατρεία, ἀλλὰ κατὰ τῶν ὁποίων ἐφηροῦζετο μαγεία καὶ ἀποτροπή. Τὰ ἄψυχα δὲ ἀντικείμενα λίθοι, ξύλα καὶ δένδρα ὡς σύμβολα τῶν θεῶν καὶ πρωτότερα τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προελθόντων ἡρώων,—πάντως ὅμως ἐννοιῶν ἐχουσῶν ὡς βάσιν τὸν ἐσωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμόν—αὐτὰ ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην φάσιν τῆς κυρίως θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Καὶ μόνον τώρα ἔρχεται ὡς πολὺ φυσικὴ ἢ δευτέρα φάσις τῆς ἐξελίξεως πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμόν ἐν Ἑλλάδι ἢ θρονολατρεία ἢ βωμολατρεία, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Kern. Ἐνῶ, ἐὰν ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἶχεν ὡς ἀρχὴν τὸν ζφομορφισμόν ἢ θηριομορφισμόν, δὲν

¹ Τοῦτο παραδέχεται ἀνεπιφυλάκτως καὶ ὁ Farnell *Cults of the Greek States* I σ. 15.

² Πausανίου IX, 12, 4 καὶ 24, 3· VII 22, 4 II, 31, 4.

³ *Griech. Mythologie* κλπ. II σ. 114 1.

⁴ *Minoan Mycenaean Religion* σ. 321-322 καὶ 327-328.

βλέπομεν τίνα λόγον θὰ εἶχεν ἡ θρονολατρεία ὡς διάμεσος σταθμός. Τὸ φυσικὸν θὰ ἦτο ἡ μορφὴ τοῦ ζῴου ἢ θηρίου νὰ γίνῃ μεικτὴ, νὰ προσλάβῃ ἀνθρώπινα μέλη—ὅπως εἶδομεν, παραδέχεται ὁ Kern—καὶ διὰ βαθμιαίας ἐξαγνίσεως τοῦ σώματος καὶ τοῦ προσώπου νὰ γίνῃ ἐν τέλει καθαρῶς ἀνθρωπίνη. Ὁ θρόνος καὶ ὁ βωμὸς ἀπ' ἐναντίας ἀποτελοῦν μᾶλλον ἐξέλιξιν ἐκ τοῦ ἀργοῦ λίθου καὶ τοῦ κίονος, τῆς στήλης, τοῦ ὀβελίσκου, τοῦ βαιτύλου, καὶ καθιστῶσιν ἐμφανεστέραν καὶ μᾶλλον αἰσθητὴν τὴν σχέσιν τοῦ ὄρατοῦ ἀντικειμένου ὡς συμβόλου πρὸς τὴν ἀόρατον ὑπερφυσικὴν δύναμιν. Καὶ ὁ θρόνος ὡς προανθρωπομορφικὸν ἀντικείμενον λατρείας πιστοποιεῖ ἀκριβῶς τὴν ὑπὸ τοῦ χρησιμοποιουμένου αὐτὸν ἀνθρώπου ἀντίληψιν τοῦ θεοῦ ὡς ὑπερτάτου βασιλέως, ὁ ὁποῖος κάθηται ἐπὶ θρόνου κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γηίνου βασιλέως, ὅπως πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Kern.

Δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἀμφιβολία—ὅπως ἤδη ἐλέχθη (βλ. σχετικῶς καὶ Rhode, Psyche, σ. 135)—ὅτι εἰς τὴν βωμολατρείαν ἐντὸς ἱεροῦ χώρου, ἡ ὁποία ἐπεκράτει εἰς τὴν ὀμηρικὴν ἐποχὴν, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ἐληκολούθησεν ἡ λατρεία τῶν θεῶν πρὸ πλαστικῶν ὁμοιωμάτων—ξοάνων—ἐντὸς ναῶν, καὶ δὲν ὑπάρχουν κανενὸς εἶδους μαρτυρία περὶ διαμέσου σταδίου, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ζῴων ἢ τεράτων. Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ἢ καὶ πρὸ αὐτῆς ὑπῆρχε καὶ λατρεία τῶν νεκρῶν ἢ ἡ λατρεία τῶν προγόνων, ἐξ ὧν ἐξελίχθησαν οἱ ἥρωες, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι καὶ τὰ διάφορα αὐτὰ εἶδη τῆς λατρείας ἀσχέτως τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν σχέσεως καὶ ἐξελίξεως ἀποκλείουν τὴν λατρείαν τῶν ζῴων. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἀφήνουν καμμίαν θέσιν εἰς τὸν ἀπλοῦν ζφομορφισμόν. Δηλαδή θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὅλα τὰ εἶδη τῆς λατρείας ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἔχουσιν ὡς βάσιν τὸν ἐσωτερικὸν ἀνθρωπομορφισμόν, ἀδιάφορον, ἐὰν ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ἐκδήλωσις εἰς ἀνθρωπόμορφα καὶ δὴ πλαστικὰ λατρευτικὰ ὁμοιώματα ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ.

* * *

Ὅτι οὔτε ἡ ζωολατρεία ἀπετέλεσε προστάδιον τῆς θεολατρείας, ἀλλ' οὔτε ὁ ζφομορφισμὸς προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν τοῦτο ἐνισχύεται ἐπίσης καὶ ὑπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν μνημείων τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Μινωϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὰ ὁποῖα ἐκπροσωποῦντα παλαιότερον στάδιον θρησκευτικῆς ἐξελίξεως ἐν Ἑλλάδι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ζφόμεικτα τερατώδη ὄντα ἀπαντῶσι καὶ καθαρῶς ἀνθρώπιναι μορφαὶ θεῶν¹, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον προφανῶς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐξακολούθουν νὰ μὴ ἔχουν κανὲν σημεῖον ζφομορφισμοῦ. Εἶναι δὲ λίαν σημαντικὸν δι' ἡμᾶς ὅτι περὶ τῶν ἐν λόγῳ μεικτῶν μορφῶν καὶ αὐτὸς ὁ Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 25) ἀνομολογεῖ ὅτι ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς κατώτερα ὄντα, δαίμονας οἱ ὁποῖοι, λέγει, ἦσαν δοῦλοι τῶν μεγάλων θεῶν, ὅπως τοῦτο πρὸ καιροῦ ἐτόνισεν ὁ Karo². Τοῦτο δὲ πιστοποιεῖ ἀκριβῶς τὸν ἡμέτερον ἰσχυρισμὸν ὅτι εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν—καὶ ἐὰν ἀκόμη συνυπαγάγωμεν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν Μυκηναϊ-

¹ Τοιαῦτα εἶναι ἰδίως αἱ μορφαὶ τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ σφραγίδων ἐν JHS (21) 1901 σ. 100-204 εἰκ. 4, 43, 44, 51, 64 καὶ τόμ. (45) 1915 σ. 11. εἰκ. 12, 11. Nilsson

MMR σ. 125. εἰκ. 26. Ἀρχ. Δελτίον, 2, (1918) παραρτ. πίν. 1, εἰκ. 1.

² Archiv für Religionswissenschaft (1904) σ. 153.

κὴν καὶ Μινωϊκὴν συμφώνως πρὸς τὸν Kern—ὁ θηριομορφισμὸς καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ὑπῆρξαν δύο ἐντελῶς διαφορετικὰ καὶ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους χωριστὰ ἀπ' ἀλλήλων πράγματα. Καὶ ὁ μὲν θηριομορφισμὸς—μεικταὶ μορφαὶ—ἐπενοήθη ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς δαίμονας εἴτε ἐγένετο αὐτοῦ χρῆσις πρὸ τῆς ἀνθρωπομόρφου ἀπεικονίσεως τῶν θεῶν εἴτε μετ' αὐτὴν—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἴσως καμμίαν σχέσιν μετὰ τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν, ἀλλ' εἶναι ζήτημα ἐξαρτώμενον κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις καὶ τεχνικὸς λόγους—ἐνῶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς ἐφηροῦσθη ἐξ ἀρχῆς καθαρὸς εἰς τοὺς θεοὺς. Καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν βλέπομεν πῶς αἱ μεικταὶ μορφαὶ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, εἴτε δημιουργήματα τῆς ἐπιχωρίου τέχνης ἢ δάνειοι τύποι ἐξ Ἀνατολῆς—ἀδιάφορον—δύνανται νὰ ὑπενθυμίζουσι κατὰ τὸν Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 19) τὴν πάλιν μεταξὺ θηριομορφισμοῦ καὶ ἀνθρωπομορφισμοῦ.

Χαρακτηριστικὴν ἐπισφράγισιν τῶν ἀντιλήψεων ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης, ἰδίως σφραγιδοτύπους, ἀκριβῶς τὰ ζῶα καὶ αἱ ἐκ τῶν ζῴων παραχθεῖσαι μεικταὶ δαιμονικαὶ μορφαὶ παρουσιάζονται εἴτε φρουροῦσαι εἴτε ἀπονέμουσαι λατρείαν εἰς τοὺς ἱεροὺς κίονας καὶ βωμοὺς καὶ τὰ ἱερὰ δένδρα, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουσι συμβολικῶς τοὺς θεοὺς¹. Εἰς τὴν κατηγορίαν δὲ αὐτὴν ὑπάγεται κατὰ τὴν γνώμην μας καὶ ὁ περίφημος ἐκ Κνωσοῦ σφραγιδοτύπος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐκατέρωθεν ἱεροῦ δένδρου ἀφ' ἑνὸς ἀνθρωπίνῃ μορφῇ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Μινώταυρος, ἣτις παραστάσις, ὅπως καὶ ὁ Nilsson τονίζει, (MMR σ. 321-322) κακῶς ἐθεωρήθη ὅτι ὑποδηλοῖ ζωολατρείαν². Ἐνῶ εἰς ἄλλας παραστάσεις βλέπομεν τὰ αὐτὰ ζῴομικτα δαιμονικὰ πλάσματα εἰς τὴν αὐτὴν στάσιν ὑποτελείας ἐνώπιον καθαρῶς ἀνθρωπομόρφων θεοτήτων, ὅπως ἰδίως ἐπὶ τοῦ περιφήμου χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ Τίρυνθος³. Δηλαδή τὰ μνημεῖα τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης παρουσιάζουσιν εἰς ἡμᾶς πλήρη τὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῆς ἀνεικονικῆς παραστάσεως τῶν θεῶν εἰς τὴν καθαρῶς ἀνθρωπόμορφον τοιαύτην κατ' εὐθειαν ἄνευ τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζωομορφισμοῦ καὶ τοῦ θηριομορφισμοῦ ἐν γένει τὴν ὁποίαν παρέμβασιν παραδέχεται ὁ Kern. Τοῦτο δὲ ἀσχέτως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ καθαρῶς τεχνικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπομόρφου πλαστικῆς αὐτῶν μορφῆς περὶ ἧς θὰ κάμωμεν λόγον κατωτέρω.

Τὸ γεγονός δὲ ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς τὰς τοιαύτας παραστάσεις τῆς κρητομυκηναϊκῆς διακοσμητικῆς τέχνης δὲν πρόκειται περὶ πραγματικῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων θεῶν ἀλλὰ περὶ δημιουργημάτων τῆς φαντασίας τοῦ τεχνίτου ὅπως ὁ Nilsson τονίζει (MMR σ. 296) καὶ ἡ

¹ Διὰ σχετικὰς εἰκόνας ὄρα. JHS XXI, (1901) σ. 100-204.

² BSA (VII) 1900-1901, σ. 18 εἰκ. 7^a. "Ὅπως φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα ἢ μὲν ἀνθρωπίνου μορφῆ ἐστραμμένη καὶ κύπτουσα πρὸς τὸν Μινώταυρον «ἀτενίζει αὐτὸν μετ' ἐκπλήξεως» κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Nilsson, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς γενικῆς αὐτῆς ἐκφράσεως καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὰ κάτω θέσεως τῆς χειρὸς ἀποκλείεται ἡ πρὸς τὸν Μινώταυρον λατρεία. Ἐνῶ ἀντιθέτως ἀνατεταμένην εἰς σχῆμα λατρείας ἔχει τὴν χεῖρα ὁ Μινώταυρος. Ἐὰν δὲ λάβωμεν περαιτέρω ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο μορφῶν εἰκονίζεται δένδρον τότε ἢ ὀρθότερα ἐξηγήσις, νομίζομεν, θὰ ἦτο ἴσως, ὅτι ἀμφοτέ-

ραι αἱ μορφαὶ ἢ τοῦλάχιστον ὁ Μινώταυρος προσφέρει λατρείαν πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον. Πιθανὸν δὲ ἢ ἀνθρωπίνῃ μορφῇ, ἢ ὁποῖα φέρει θώρακα, ἄρα εἶναι ὀπλισμένη, νὰ ἐπετέθη κατὰ τοῦ Μινώταυρου, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν κίνδυνον κατέφυγεν εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ἱεροῦ δένδρου. Τὸ ὅτι δὲ ὁ Μινώταυρος εἰκονίζεται καθήμενος δὲν ἀποκλείεται τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ τεχνίτου νὰ δικαιολογήσῃ καὶ κεκαμμένην στάσιν, τὴν ὁποῖαν ἠναγκάσθη νὰ δώσῃ εἰς τὸν Μινώταυρον ἕνεκα τοῦ στενοῦ ὄψεως χώρου τῆς σφραγίδος.

³ M. P. Nilsson MMR εἰκ. 26.

λατρεία ἀπενέμετο τότε εἰς εἰδώλια τοῦ κωδωνοειδοῦς τύπου¹ ἢ ἐντελῶς ἀνεικονικά, ὅπως τὰ ἐκ Κυκλάδων²— μολονότι ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν θρησκευτικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν του φαντασίαν ἔπλαττε τοὺς θεοὺς ἐπὶ ἀνθρωπίνην μορφήν— δεικνύει ἀκριβῶς, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν, ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἰς τὴν θρησκείαν δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὴν χρησιμοποίησιν ἀνθρωπομόρφων ὁμοιωμάτων τῶν θεῶν, ἔστω καὶ ἀξέ-
στων, εἰς τὴν λατρείαν, ὅπερ ἐξαρκᾶται ἀπὸ διαφορῶν ἄλλας συνθήκας. Ἐπὶ πλέον δὲ τὰ ἐν λόγῳ κρητομυκηναϊκὰ μνημεῖα δεικνύουσι ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν πρὸς τὴν καθαρῶς ἀνθρωπόμορφον παράστασιν τῶν θεῶν καὶ τὴν θέσιν τῶν ζώων καὶ τῶν κατωτέρας δαιμονικὰς συλλήψεις εἰκονίζουσῶν μεικτῶν μορφῶν εἰς τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν, ἢ ὁποία θέσις συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τὴν ἡμετέραν περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς ζωολατρείας ἀντίληψιν.

*
* *

Ἐκ μίαν ἀκριβῶς ἀντίθετον πρὸς τὴν ἡμετέραν πεποιθήσιν ἀναχωρεῖ ὁ G. Glotz³, ὁ ὁποῖος παραδέχεται ἀδιστακτικῶς τὴν ζωολατρείαν ὡς ἀποτελοῦσαν φυσικὸν προστάδιον τῆς θρησκείας ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ τῆς παλαιότερας μινωϊκῆς θρησκείας— μολονότι ἡ ἑλλη-
νικὴ θρησκεία δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν μινωϊκὴν. Ἀναφέρει δὲ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης του τὰ μεταξὺ τῶν νεολιθικῶν μνημείων εὑρεθέντα ἐν Κρήτῃ εἰδώλια περι-
στερῶν⁴, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν εἰκονίζον θεὰν περιστεράν, ἢ ὁποία βραδύτερον ἐγένετο ἀπλοῦν σύμβολον τῆς θεᾶς, ὅταν αὕτη προσέλαβεν ἀνθρωπίνην μορφήν. Καὶ ὁ μὲν Nilsson πραγματευόμενος εἰδικώτερον τὸ ζήτημα τῶν πτηνῶν εἰς τὴν Μινωϊκὴν θρησκείαν (MMR κεφ. X) πολὺ ὀρθῶς καταλήγει εἰς ἐντελῶς ἀντίθετα συμπεράσματα, λέγων μάλιστα ἐν τέλει ἐπὶ λέξει (ἐνθ. ἀν. σ. 290). «Συνεπῶς ὅπου εὑρίσκονται εἰκόνες πτηνῶν μετ' ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα παρέχουσιν ἐνδείξεις περὶ τῆς σημασίας των, αὕτη πρέπει νὰ παραμένῃ ἀβεβαία. Οὕτω δὲν δικαιούμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι εἰκόνες πτηνῶν ἐκ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς» — τὰς ὁποίας ἀκριβῶς ἔχει ὑπ' ὄψει ὁ Glotz — «αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσι μετ' ἄλλων εἰκόνων ζώων καὶ ἀνθρώπων ἔχουσιν οἰανδήποτε θρησκευτικὴν σημασίαν»⁵. Ἡμεῖς δὲ θὰ εἴχομεν

1 Τοιαῦτα δείγματα παρέχουν ἡμῖν τὸ ἐκ Κνωσοῦ ἐν BSA VIII σ. 6. 98. εἰκ. 56 καὶ ἐκ Γουρνιᾶς ἐν H R. Hall. Aegean Archaeology (1915) εἰκ. 55.

2 Ὁρα Valentin Müller Frühe Plastik in Griechenland (1929) πίν. II.

3 La civilisation égéenne (1923) σ. 226 ἔ.

4 Πρόκειται προφανῶς περὶ τῶν πτηνῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς, τῶν εὑρεθέντων εἰς τὸ ἐν Γουρνιᾶς ἱερὸν μετὰ τῶν ἀνθρωπομόρφων εἰδῶλων μὲ τοὺς ὄψεις τῶν εἰκονιζόντων πιθανῶς θεότητος (Nilsson MMR σ. 228 καὶ σ. 75 εἰκ. 3α, 3, 4). Καθὼς καὶ περὶ τῶν ἐπίσης ἐξ ὀπτῆς γῆς πτηνῶν τῶν εὑρεθέντων μαζὺ μὲ κωδωνοειδῆ εἰδώλια εἰς τὴν ΝΔ πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἁγίας Τριάδος (Nilsson ἐνθ. ἀν. σελ. 228).

5 Εἶναι ἐν τούτοις ἀληθές ὅτι τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὸν Nilsson νὰ παραδέχεται παρακάτω (ἐνθ. ἀν. σ. 437) ὅτι κατὰ τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν οἱ θεοὶ ἐνεφανίζοντο ὡς πτηνά. Αὐτὸ ὁμῶς ὀφείλεται, νομίζομεν, εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν σύγ-

χυσιν ἐν προκειμένῳ. Ἡ συμβολικὴ σχέσις τῶν διαφορῶν ζώων πρὸς τοὺς θεοὺς δὲν πρέπει, νομίζομεν, νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς κυρίως ζωολατρεία, δηλαδὴ λατρεία τῶν ζώων ὡς ζώων, ἀλλ' οὔτε καὶ ὡς λατρεία τῶν θεῶν ὑπὸ μορφήν ζώων. Καὶ τὸ ἱερὸν ζῶον ἢ πτηνὸν ἑνὸς θεοῦ δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ αὐτὸν τὸν θεόν. Εἰς τὴν ἀντίθετον πεπλα-
νημένην ἀντίληψιν ὀφείλεται, νομίζομεν, καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ A. B. Cook Zeus I σ. 430 ὅτι ὁ κριὸς τοῦ Φριξίου ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεὺς ὑπὸ μορφήν ζώου. Ὅτι δὲ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ὀρθὸς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς: Ἐάν ὁ κριὸς ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεὺς, πῶς— καὶ ἐάν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ζεὺς χωρὶς κανένα προφανῶς λόγον κατήλθε μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑπηρετικὸν πρόσωπον τοῦ Φριξίου— ἐθυσιάσθη κατόπιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Φριξίου εἰς τὸν Ἄρην καὶ πῶς ἐθυσιάσθη ἐν γένει; Ἡ θυσία τοῦ κριοῦ, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ σχετικοῦ μύθου, ἀποκλείει κάθε ἰδέαν ὅτι ὁ κριὸς ἦτο αὐτὸς ὁ Ζεὺς.

νά παρατηρήσωμεν ὅτι, ἐὰν λάβωμεν ὡς βάσιν τὴν παράστασιν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἔχει τὴν περιστερεὰν ὡς σύμβολον, ὡς ἱερὸν αὐτῆς πτηνὸν ἀπαράλλακτα ὅπως ἡ «πότνια θηρῶν» ἢ ἡ Ἄρτεμις ἢ ἡ «Θεὰ τῶν ὄφεων» ἔχουσι τὸν λέοντα, ἢ πάνθηρα ἢ ὄφιν—τότε βλέπομεν ὅτι καὶ ὅταν ἡ περιστερεὰ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν εἰκονίζεται μόνη δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἦναί τι πλεόν τοῦ συμβόλου τῆς θεότητος, καὶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν δευτέραν καὶ ὑστερωτέραν περιπτώσιν εἶναι ὅτι εἰς τὴν πρώτην περιπτώσιν δὲν ὑπάρχει ἢ εἰκὼν τῆς θεᾶς. Καὶ δὲν ὑπάρχει, διότι ὁ ἄνθρωπος ἢ ἡ τέχνη δὲν εἶχε τολμήσει ἀκόμη νὰ ἀπεικονίσῃ τὴν θεὰν καὶ ἦτο ἀπαραίτητον σύμβολόν τι—ἐδῶ ἢ περιστερεὰ, ὅπως εἰς τὴν περιπτώσιν τῆς «ποτνίας θηρῶν» ὁ λέων—διὰ νὰ ὑπομνήσκῃ εἰς ἡμᾶς τὴν θεὰν, νὰ μᾶς κάμνῃ νὰ τὴν φανταζώμεθα. Εἶναι δὲ ἀδιάφορον ἂν τὸ σύμβολον αὐτὸ ἦτο εἰκονικόν, ὅπως ἐδῶ ἢ περιστερεὰ, ἐκεῖ ὁ λέων, ἢ ἦτο ἀνεικονικὸν ἦτοι λίθος (βαιτύλος) ἢ ξύλον ἢ δένδρον κλπ. Ὡστε ἡ λατρεία ἀπενέμετο εἰς τὴν θεότητα εἴτε ἡ θεότης εἰκονίζετο ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν εἴτε ὄχι.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Glotz (ἐνθ. ἀν. σ. 278—279) ὅτι ἡ θεωρία καθ' ἣν τὰ ζώομορφα ἢ μεικτὰ ὄντα παριστάνουσι δαίμονας, οἱ δὲ θεοὶ εἰκονίζονται μόνον καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι, εἶναι ἀνθαίρετος καὶ ὅτι σύγχυσις ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν παραστάσεων θεῶν καὶ δαιμόνων εἰς τὴν μινωϊκὴν τέχνην, θὰ εἶχομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀσφαλῶς διακριτικὸν γνῶρισμα μεταξὺ θεῶν καὶ δαιμόνων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται καὶ ἡ θεωρία περὶ καθαρῶς ἀνθρωπομόρφων παραστάσεων τῶν θεῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς δαίμονας, εἶναι ἡ ἀπονομή λατρείας, ἡ ὁποία εἰς τὰ περισωθέντα εἰς ἡμᾶς μινωϊκὰ καὶ μυκηναϊκὰ μνημεῖα τέχνης παρέχεται μόνον—ὅπως ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν—εἰς τοὺς ἀνθρωπομόρφους θεοὺς. Τοῦτο πολὺ ὀρθῶς τονίζει καὶ ὁ Karo¹, λέγων μάλιστα ἐπὶ λέξει: «Τὰ μυθικὰ ὄντα καὶ οἱ δαίμονες ἐμφανίζονται πάντοτε ὡς ὑπηρεταὶ τῶν θεῶν καὶ οὐδέποτε ἀπονέμεται εἰς αὐτοὺς λατρεία. Οὔτε εἶναι παλαιότεραι θεότητες ὑποβιβασθεῖσαι εἰς ὑπηρετάς, καθόσον δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς των πρὸ τῆς τρίτης μεσομινωϊκῆς περιόδου, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἀπαντῶσιν ἐν Κρήτῃ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι θεότητες».

*
* *

Μολονότι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνθρωπόμορφος ἀντίληψις τῆς θεότητος ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει, ὅπως εἴπομεν, νὰ συγγέεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ὑπὸ τῆς τέχνης καὶ δὴ εἰς πλαστικὴν εἰκόνα διὰ λατρευτικούς σκοποὺς καὶ ὅτι τὸ πρῶτον δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην τὸ δεύτερον—ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἐποχὴν, καθ' ἣ ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν—δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἄμοιρον σημασίας διὰ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἐνταῦθα ὅτι ὑπάρχει καὶ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφα ἀγάλματα τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην προήλθον ἀρχικῶς καὶ εὐθεῖαν διὰ βαθμιαίας τεχνικῆς ἐξελίξεως ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ, ἀποκλειομένης οὕτω τῆς παρεμβάσεως τοῦ ζωομορφισμοῦ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ μετατροπὴ δὲ αὕτη ἐγένετο δι' ἀπλῆς ἐγχαράξεως ἢ προσθήκης ἐν γένει, ἀνθρωπίνων χαρακτηριστικῶν ἐπὶ τῶν λατρευτικῶν λίθων, βαιτύλων, ἢ ξύλων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν τῇ μεσημβρινῇ ἰδίως Γαλλίᾳ εὑρεθέντων ἐπιτυμβίων

¹ Real - Lex. d. Vorgeschichte τ. 11 Religion σ. 93 - 94.

μνημείων τῆς ὑστερολιθικῆς ἐποχῆς τῶν ἀποτελουμένων ἐκ κωνικῶν λίθων ἴσων περιῶν μὲ τὸ ἀνάστημα ἀνθρώπου καὶ γνωστῶν ὡς *statues-menhirs*¹.

Μεταξὺ τῶν προϊστορικῶν εἰδωλίων τῶν εὐρεθέντων ἐν Ἑλλάδι² ὑπάρχουσι πολλὰ ἐντελῶς ἀνεικονικὰ ἰδίως ἐκ Κυκλάδων, ἐνῶ μεταξὺ τῶν εὐρεθέντων ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπάρχουσι δείγματα³ ὑποδηλοῦντα πιθανῶς τὸν τρόπον καθ' ὃν, ὅπως ὁ Schuchhardt (ἐνθ. ἀν. σ. 90-91) τονίζει, θὰ ἦτο δυνατόν ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ λατρευτικοῦ εἰδωλίου νὰ παραχθῇ διὰ καθαρῶς τεχνικῆς ἐξελιξέως τὸ ἀνθρωπόμορφον τοιοῦτον. Ἀνήκουσι δὲ τὰ τοιαῦτα εἰδώλια κατὰ τὸν Childe (ἐνθ. ἀν. σ. 73) εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς τρίτης περιόδου τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλίας (2300-1800 π. Χ.).

Τὸν αὐτὸν τρόπον πιθανῶς τεχνικῆς μεταβάσεως ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ εἰς τὸ εἰκονικὸν καὶ ἀνθρωπόμορφον ὑποδηλοῦν καὶ προϊστορικὰ λίθινα καὶ πήλινα εἰδώλια ἐκ Τροίας (Schuchhardt ἐνθ. ἀν. εἰκ. 46). Ἐνῶ ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς τοιαύτης ἐξελιξέως φαίνονται ἐκπροσωποῦντα τὰ ἐκ Κρήτης, ὅπως τὸ ἐκ Κνωσοῦ καὶ τὸ ἐκ Γουρνιαῖ, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἢ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ προέλευσις θὰ ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ εἰς τὸ κωδωνοειδὲς σχῆμα καὶ τὸν μακρὸν λαιμόν.

Ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν δημιουργησάντων τὰ *statues-menhirs*, ὅπως παρατηροῦμεν, κυρίως ἡ μύτη ἢ ὁποῖα κανονικῶς ἀπαντᾷ εἰς ὅλα τὰ δείγματα ἐκ τῶν τάφων τοῦ Petit Morin τῆς Γαλλίας (Schuchhardt ἐνθ. ἀν. εἰκ. 25). Εἶναι δὲ ἄξιον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι καὶ εἰς τὰ παλαιότερα μυκηναϊκὰ εἰδώλια⁴ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα εἶναι ἡ ἐξέχουσα ῥαμφοειδῆς μύτη καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ὑστερώτερα κωδωνοειδῆ τὰ εὐρεθέντα ἐν Βοιωτίᾳ⁵. Ἐνῶ ἐξ ἄλλου προκειμένου περὶ μνημείων μεγάλης πλαστικῆς ἔχομεν τὸ ὑπὸ Πausανίου ἀναφερόμενον χαλκοῦν ξόανον τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ἀμύκλαις — τὸ μόνον προαρχαϊκὸν ξόανον τοῦ ὁποίου ἔχομεν λεπτομερῆ περιγραφὴν (ὄρα Stanley Casson *The Technique of early Greek Sculpture* σ. 56). Εἰς τοῦτο κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Πausανίου περιγραφὴν (III, 19, 2.) πλὴν τοῦ προσώπου τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν «τὸ λοιπὸν χαλκῶ κίονί ἐστιν εἰκασμένον», ὅπως βλέπομεν ἐκ τῶν τύπων αὐτοῦ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Λακεδαιμόνος ἰδίως τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Ὅτι ἡ περίπτωσις τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχεια ἐκ τῶν προϊστορικῶν χρόνων τῆς ἐξελιξέως τοῦ εἰκονικοῦ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ, τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὸν Πausανίαν (ἐνθ. ἀν.) τὸ βᾶθρον τοῦ ἐν λόγῳ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος ἦτο ὁ τάφος τοῦ προελληνικοῦ Ὑακίνθου τὸν ὁποῖον

1 Ὅρα Déchelette *Manuel d'Archéologie Préhistorique* I (1908) σ. 588 εἰκ. 226. Schuchhardt *Alteuropa* (1926) εἰκ. 25. M. Hoernes *Urgeschichte d. bild. Kunst* (1915) σ. 217, 1-3. Τὴν θεωρίαν ταύτην περὶ τῆς ἐκ τῶν ἀργῶν λίθων καὶ βαιτύλων ἐξελιξέως τῶν λατρευτικῶν εἰδωλίων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν λόγῳ μνημείων τῆς Γαλλίας, τὴν ὁποῖαν ὑποστηρίζει κυρίως ὁ Schuchhardt (*Alteuropa* σ. 66 ἐ.) ἀνεπιφυλάκτως παραδέχεται πλὴν ἄλλων ὁ Ch. Picard (*La sculpture antique* σ. 234) καθὼς καὶ ὁ Déonna (*Dé-dale* (1930) σ. 50 ἐ.) ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Karo (*Eberts Real. Lex. d. Vorgeschichte* τ. 6 *Idol* σελ. 30) τὴν ἀποκρούει

καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Childe (*The Dawn of European Civilization* (1927) σ. 284.

2 Πλήρη ἀπεικόνισιν τῶν διαφόρων αὐτῶν τύπων ἐν Valentin Müller, *Frühe Plastik in Griechenland* (1929) πίν.

3 Wace and Thompson *Prehistoric Thessaly* σ. 49 εἰκ. 25 καὶ Schuchhardt ἐνθ. ἀν. εἰκ. 44.

4 Winter *Die ant. Terrakotten* I. σ. 2-3 καὶ Val. Müller ἐνθ. ἀν. πίν. XVII.

5 Winter ἐνθ. ἀν. σελ. 4-6 καὶ V. Müller ἐνθ. ἀν. πίν. XVIII.

υπεκατέστησε βραδύτερον ὁ Ἀπόλλων (ὄρα σχετικῶς καὶ Nilsson MM Religion σ. 414) καὶ εἰς τὸν ὅποιον ἐξηκολούθει νὰ ἀπονέμεται λατρεία, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν λόγων τοῦ Πausανίου. Ἐνίσχυσιν ἐπὶ πλέον τῆς τοιαύτης περὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος ὑποθέσεως δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι ἀποτελοῦν οἱ ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας καὶ ἄλλων πόλεων εἰκονιζόμενοι ἱεροὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὀβελίσκοι.

Ἐὰν ὁμως πάλιν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην — ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν περιελθόντων εἰς ἡμᾶς μνημείων αὐτῆς — δὲν ἦτο καθόλου δύσκολον νὰ κατασκευάσῃ εἴδωλα ὅμοια ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως πρὸς τὰ παλαιότερα ξόανα τῆς λατρείας, συνάγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι θρησκευτικοὶ λόγοι, λόγοι λατρείας, ἠμποδοῦν τὴν δημιουργίαν ξοάνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐν λόγω ἐποχὴν. Κατὰ συνέπειαν ἐὰν εἰς παλαιότητας προϊστορικοὺς χρόνους ἀλλαχοῦ — ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν σχετικῶν μνημείων τῆς Γαλλίας τὰ ὅποια ἀνεφέραμεν — οἱ πρὸ τῶν τάφων τοποθετημένοι μεγάλοι λίθοι οἱ συμβολίζοντες τὴν ψυχὴν τῶν νεκρῶν ἢ μᾶλλον θεότητα, σὺν τῷ χρόνῳ προσέλαβον ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, χωρὶς βεβαίως νὰ ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ βαθμηδὸν ἐξειλίχθησαν εἰς ἀγάλματα, τὸ τοιοῦτον δὲ σημαίνει ὅτι τὰ πράγματα ὄφειλον νὰ συμβοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐν Ἑλλάδι. Ἀφοῦ ἐν Ἑλλάδι δὲν εὑρέθησαν ἐκ τῆς νεολιθικῆς ἢ λιθοχάλκου ἐποχῆς τοιαῦτα μνημεῖα, ἀφοῦ περὶ ὑπάρξεως ξοάνων λατρείας ἐν Ἑλλάδι πρὸ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος δὲν ἔχομεν καμμίαν σαφῆ μαρτυρίαν, καὶ ἀφοῦ εἰς διαφόρους ἱεροὺς χώρους ἐν Ἑλλάδι παρὰ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν εὑρίσκοντο μέχρι ὑστερωτέρων χρόνων — ὅπως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω — ἀργοὶ λίθοι φέροντες ὀνόματα θεῶν, ἐνῶ συμφώνως πρὸς τὰ παρατηρηθέντα ἐν Γαλλίᾳ μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ φέροντες ἴχνη ἀνθρωπομορφισμοῦ. Τὰ δὲ παλαιότερα ἐν Ἑλλάδι ἀνθρωπόμορφα λατρευτικὰ εἴδωλα τῶν θεῶν, περὶ τῶν ὁποίων κάμνει λόγον ἡ παράδοσις, δὲν εἶναι λίθινα οὔτε ἀναφέρονται τοποθετημένα ἐν ὑπαίθρῳ, ἀλλ' ἦσαν ξύλινα ξόανα λατρευόμενα ἐντὸς σηκῶν καὶ ναῶν. Οὔτε ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν παρατηρουμένων σχετικῶς ἐν Ἑλλάδι εἰς τὰ ἀθυρματώδη προϊστορικά εἰδώλια, οἷα εἶναι ἰδίως τὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ Κρήτης καὶ τῶν Κυκλάδων¹, περὶ τῶν ὁποίων ἐκάμαμεν ἀνωτέρω λόγον, καὶ εἰς τὰ ὅποια παρατηρεῖται ἢ ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ ἐξέλιξις εἰς τὸ εἰκονικὸν καὶ ἀνθρωπομόρφον, οἵανδήποτε σημασίαν καὶ ἂν ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὰ — ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν μετ' ἀσφαλείας περὶ παρομοίας ἐξελίξεως καὶ εἰς τὴν μεγάλην πλαστικὴν.

Ὅπωςδήποτε ὁμως καὶ ἂν ἔχωσι ταῦτα, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν ἐν λόγω μνημείων καὶ δὴ τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρεθέντων προϊστορικῶν εἰδωλίων ἀσφαλῶς προκύπτει καὶ τὸ ὅποιον κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶναι ὅτι μεταξὺ τῆς λατρείας τῶν θεῶν ὡς ἀπροσώπων ἐνδαιτωμένων εἰς ὠρισμένα ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ὡς λίθους, ξύλα, θρόνους, βωμοὺς κλπ. καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν δὲν παρενεβλήθη διάμεσον στάδιον, κατὰ τὸ ὅποιον οἱ θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφήν ζῶων, ὅπως παραδέχεται ἀντιθέτως ὁ Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 8). Διότι οἱ δαίμονες τοὺς ὁποίους ἡ ἀνθρωπίνη φαντασία ἔπλασε ζωομόρφους ἢ τερατομόρφους προηγήθησαν ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἰδέας τῆς θεότητος καὶ ὁ ζωομορφισμὸς τῶν δαιμόνων καὶ ἡ οἰαδήποτε

¹ Val. Müller ἐνθ. ἀν. πίν. I - IX.

ἀνάμειξις τῶν ζώων εἰς τὴν λατρείαν εἶναι προθησκευτικὴ συνήθεια καὶ ἀνήκει, ὅπως εἶπομεν ἐν ἀρχῇ, εἰς τὴν μαγείαν. Οὕτε ἔχει πολλὴν σημασίαν ἐν προκειμένῳ ὅτι ὠρισμένοι ἐξέχοντες νεκροὶ ἠρωοποιήθησαν ἢ ἐδαίμονοποιήθησαν καὶ κατόπιν ὠρισμένοι δαίμονες ἐθεοποιήθησαν, ὅπως παραδέχεται καὶ κατ' ἐπανάληψιν τονίζει ὁ Nilsson¹. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προέχει εἶναι ὅτι ἡ ἐν γένει θρησκευτικὴ ἐξέλιξις ἢ ὁποῖα ἀρχίζει διὰ τῆς ἰδέας τῆς θεότητος δὲν ἔχει ἀπολύτως ἀνάγκην διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της ἀπὸ τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς τῆς ἀναμειξεως τῶν ζώων εἴτε ὡς στοιχείων ζωολατρείας εἴτε ὑπὸ τύπον ζωομορφισμοῦ τῶν θεῶν. Εἰδικώτερον δὲ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀποκλείει τὴν τοιαύτην ἀνάμειξιν.

Τὴν μὴ ἀνάμειξιν τῶν ζώων εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκείας ἐν Ἑλλάδι πιστοποιοῦσι καὶ τὰ ἀρχαιότατα εὐρήματα τῆς Θεσσαλίας (ὄρα ἰδίως Τσοῦντα Αἰ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου), ἀκριβῶς δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐκείνης χώρας, ὅπου καὶ κατὰ τὸν Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 38 ἐφ.) ἔγινε ἡ συνάντησις καὶ ἡ πάλη μεταξὺ τῆς θρησκείας τῶν ὑποτιθεμένων ἐπιδρομέων Ἑλλήνων καὶ τῆς θρησκείας τῶν προελληνικῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν. Καὶ ἐὰν δὲ τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ εὐρεθέντα, γυναικεῖα ἰδίως, εἰδώλια (Τσοῦντα ἐνθ. ἀν. πίν. 32, 1, 2^α) δὲν θελήσωμεν νὰ θεωρήσωμεν ὡς δείγματα θεολατρείας, ὅπως παραδέχεται αὐτὰ ὁ Evans (The Palace of Minos I, σ. 51) οὔτε καὶ λατρείας τῆς Μητρὸς Γῆς, πάντως ὁμως τὰ ἐν λόγῳ προελληνικὰ εὐρήματα τῆς Θεσσαλίας ὄχι μόνον δὲν ὑποστηρίζουν τὴν περὶ ζωολατρείας θεωρίαν, ἀλλ' εἶναι ὠρισμένως ἐναντίον αὐτῆς (Ὅρα καὶ Τσοῦντα ἐνθ. ἀν. σ. 397).

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἀμφιβολία ὅτι ὄλαι αἱ παντοειδεῖς μαρτυρίαι ἀναμειξεως τῶν ζώων εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν λατρείαν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐν Ἑλλάδι δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσιν ἄνευ προσφυγῆς εἰς ζωολατρικὰς θεωρίας. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλ' οὔτε πρέπει νὰ παρασυρῶμεθα εἰς ζωολατρικὰς θεωρίας καὶ ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι καθαρῶς καὶ ἀναμφισβητήτως ζωολατρικά, διότι ἡ ἔλλειψις ἐν Ἑλλάδι ἀνεκαθεν συγκεκροτημένου ἱερατείου κατὰ τὸν τύπον τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἢ ἀσσυροβαβυλωνιακοῦ τοιούτου, φροντίζοντος μετὰ φανατικῆς μισαλλοδοξίας νὰ διαφυλάττῃ τὴν πάτριον λατρείαν ἀλώβητον, ἄφηγε τὴν Ἑλλάδα ἐκτεθειμένην καὶ ἐντελῶς ἀνυπεράσπιστον εἰς τὰς ἐξ ὄλων τῶν σημείων θρησκευτικὰς ἐπιδρομάς². Ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ἡ μυθολογία μὲ τὴν θρησκείαν καὶ συνεπῶς ὄλαι αἱ ἀναμειξίεις τῶν ζώων εἰς τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν—οἰανδήποτε ἐξήγησιν καὶ ἂν

1 Min. Myk. Rel. σελ. 318 καὶ Hist. gr. Rel. σ. 111. Ἡ γνώμη τοῦ Myres (Who were the Greeks σ. 178-185 καὶ ἰδίως σ. 209-210) ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἠρώων ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν δὲν εἶναι, νομίζομεν, ὀρθή. Καὶ ὄχι μόνον ἡ λατρεία αὕτη προῦπηρχε τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς παρ' Ἑλλήσιν ἀλλ' οὔτε κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν εἶχε περιέλθει εἰς ἀφάνειαν. Ἴδὲν δὲ ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς εἶναι εἰς ἡμᾶς καταφανὴς μόνον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν—τὸ ὁποῖον τονίζει ὁ Myres—φυσικὸν εἶναι τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι μόνον ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔχομεν σχετικὰς μαρτυρίας. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἱσιόδου (Ἔργα

καὶ Ἰμέραι, σελ. 157 ἐ.) καθορισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν ἠρώων (ἠρώων θεῖον γένος) ὡς τῆς ἐποχῆς τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου προκύπτει, ὅτι οἱ ἠρωες δὲν ἦσαν δημιουργήματα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται, βεβαίως, ὅτι αὐτοὶ κατέλαβον ἰδιάζουσας θέσιν κατὰ τοὺς μεθομηρικούς χρόνους εἰς τὴν λαϊκὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν.

2 Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ὑπὸ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Ἄμμωνος (Πανσ. III, 18, 3 καὶ 21, 8 κλπ.) καὶ ἡ πολὺ μεταγενεστέρα λατρεία τοῦ Μίθρα κλπ. Πρβλ. σχετικῶς A. B. Cook, Zeus I σ. 430-443.

δώσωμεν εἰς αὐτάς καὶ εἴτε τοὺς μύθους θεωρήσωμεν ὡς αἰτιολογικοὺς εἴτε ὄχι, ὅπως ἀναπτύσσει ὁ Nilsson (Hist G. R. σ. 20 ἔ.), δὲν δύνανται νὰ ὑπονοῶσι ζωολατρείαν.

Εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐν λόγῳ μαρτυριῶν ὑπάγονται ἐν πρώτοις ὅλαι αἱ κατὰ τόπους δοξασίαι, προλήψεις καὶ ἔθιμα ἐν σχέσει πρὸς διάφορα ζῶα ἐν Ἑλλάδι, τὰ ὅποια ἀναφέρει κυρίως ὁ Αἰλιανὸς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῶν μετακλασσικῶν χρόνων καὶ περὶ ὧν πραγματεύεται εἰδικῶς εἰς τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ ὁ De Visser¹ ἀποκαλῶν ἀκριβῶς τὰ ζῶα αὐτὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριαρχοῦσιν οἱ ποντικοὶ καὶ αἱ μυῖαι *μὴ ἀνθρωπομόρφους θεοὺς τῶν Ἑλλήνων*². Εἶναι, νομίζομεν, πρόδηλον ὅτι εἰς ὅλα αὐτὰ δὲν πρόκειται περὶ λατρείας κυρίως, ἀλλὰ περὶ ἐθίμων μαγείας καὶ ἐξορκισμοῦ, παλαιότερων, βεβαίως, κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς θεολατρείας, καὶ τὰ ὅποια δύνανται μᾶλλον νὰ ἔχωσι σχέσιν πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν³. Ἀνήκουσι δὲ ταῦτα εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν μὲ τὰ διάφορα μαγικά ἔθιμα τῆς λατρείας, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς τὸν καθαρόν καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν (τὸ tabou τῶν σημερινῶν ἀγρίων) καὶ τὰ ὅποια κατὰ τὸν Nilsson (HGR σ. 97-98) παρέμειναν εἰς τὴν λατείαν ἐν Ἑλλάδι, μολονότι ἡ μαγεία κατηργήθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Καὶ ὅλα αὐτά, ὅπως τὰ *Θαργήλια*, ἢ ἐπὶ τοῦ Λυκαίου ὄρους *μαγικὴ βροχὴ*, ἢ *πανοπερμία* κλπ. δὲν προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξιν θεῶν, ἀλλ' εἶναι κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Nilsson *προθεϊστικά*. Δηλαδή ἡ μαγεία τῆς ὁποίας λείψανα εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν εἶναι ὅλα τὰ προμνησθέντα ἔθιμα τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας, εἰς τὰ ὅποια ὑπάγονται καὶ ὅλα ὅσα ἐν σχέσει πρὸς τὰ ζῶα ἀναφέρει ὁ De Visser μετὰ τῆς ἐξακολουθούσης νὰ ὑφίσταται κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐν Ἑλλάδι δεισιδαιμονίας ἐγεννήθησαν ἢ πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν θεῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς δαιμονολατρείας ἢ ὀφείλονται εἰς τὴν ἐπίσης παμπαλαίαν λατείαν τῶν μυστηρίων. Καὶ ὅπως ἡ μαγεία καὶ τὰ διάφορα κατ' ἀρχὴν προθεϊστικά ἄλλα ἔθιμα δὲν συνδέονται ἀρχικῶς μὲ τὴν θεολατείαν καὶ οἱ θεοὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐξέλιξις αὐτῶν, οὕτω καὶ ἡ παντοειδῆς ἀνάμειξις τῶν ζώων εἰς τὴν λατείαν τῶν Ἑλλήνων δὲν σημαίνει — ὅπως καὶ ἐν ἀρχῇ ἐτονίσαμεν — ἀρχικὸν σύνδεσμον τῶν ζώων πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ δὴ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε οἱ θεοὶ νὰ θεωροῦνται ὅτι ὑπεκατέστησαν ἀπλῶς εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων τὰ ζῶα καὶ δὴ λ. χ. ἢ Ἄρτεμις τὴν ἄρκτον, ὁ Ποσειδῶν τὸν ἵππον ἢ ταῦρον, ὁ Ζεὺς τὸν κριόν. Ἄλλ' οὕτε, ὅπως ἐπανειλημμένως ἐτονίσαμεν, καὶ ἐκ τῆς παντοειδοῦς ὑστερωτέρας ἀναμειξέως τῶν ζώων εἰς τὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας τῶν θεῶν δικαιολογεῖται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν λατρευόμενοι θεοὶ ἐλατρεύοντο ἀρχικῶς ὑπὸ μορφήν ζώων.

Δὲν πρέπει δὲ προσέτι νὰ λησμονῶμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένοι βλέποντες τὰ παντοειδῆ λείψανα ἀναμειξέως τῶν ζώων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν μεικτῶν μορφῶν εἰς τὰ τῆς λατρείας νὰ γνωρίζουν τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν προέλευσιν καὶ συνεπῶς τὴν ἀρχικὴν θέσιν καὶ σημασίαν αὐτῶν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν καὶ νὰ δημιουργήσωσιν ἐπιγενῶς τοὺς μύθους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι συνέδεσαν τὰ ζῶα καὶ τὰς ἄλλας μεικτὰς μορφὰς πρὸς ὠρισμένους θεοὺς καὶ ἔκαμαν νὰ φαίνωνται ὅτι ὑπάρχουσιν

¹ Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen (1903).

² Ὅρα καὶ Cook ἐνθ. ἀν. σ. 441 - 444.

³ Περὶ τῶν ἐθίμων τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ λατρείας καὶ τῆς συναφοῦς δεισιδαιμονίας γίνεται εὐρὺς λόγος καὶ παρὰ Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen I.

εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν κατ' οὐσίαν ἐντελῶς ἀνύπαρκτα πανάρχαια στοιχεῖα ζωολατρείας. Ἀφοῦ δὲ οἱ παλαιότεροι δαίμονες ἔγιναν δοῦλοι τῶν ἐμφανισθέντων θεῶν—ὅπως, εἶδομεν, τονίζει καὶ ὁ Kern, τοῦτο δὲ συμβιβάζεται καὶ πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν φαντάζεται τὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῶν δαιμόνων εἰς τοὺς θεοὺς ὁ Nilsson—τί φυσικώτερον ἀπὸ τὸ νὰ βλέπωμεν ἀφ' ἑνὸς τὰς μεικτὰς μορφὰς τῶν δαιμόνων παριστανόμενας ὡς ὑπηρετικὰ πρόσωπα παρὰ τὰς ἀνθρωπομόρφους εἰκόνας τῶν θεῶν ἐπὶ τῶν μνημείων τῆς τε προϊστορικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἀπαντῶμεν ἀφ' ἑτέρου τὰ διάφορα ἐπίσης ὑπηρετικὰ πρόσωπα τῆς λατρείας εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς μὲ ὀνόματα ζῴων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τὰς κόρας καὶ τὰς ἱερεῖας εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρτέμιδος Βραυρωνίας ἐν Ἀττικῇ ὀνομαζομένας «ἄρκτους» καὶ φερούσας τὸ δέρμα τῆς ἄρκτου ὡς περιβολὴν¹ ἢ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Κυζίκῳ καλουμένους «ταύρους» κλπ. Χωρὶς δὲ τὸ τοιοῦτον νὰ ὑπονοῆ καθόλου ἀρχικὴν ζωολατρείαν ἢ καὶ ἀπλῶς ζφομορφισμόν τῶν θεῶν καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῆ ὅτι οἱ θεοὶ τῆς νεωτέρας θρησκείας—καὶ ἐδῶ ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Ποσειδῶν—ὑπεκατέστησαν ἔστω θηριόμορφα ὄντα τῆς παλαιότερας δαιμονολατρείας². Ἐὰν δέ, ὅπως εἴπομεν, αἱ μεικταὶ αὐταὶ μορφαὶ καὶ τὰ σχετικὰ ἔθιμα τῆς λατρείας ἐγένοντο ἀφορμὴ νὰ ἐπινοηθῶσι βραδύτερον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων οἱ σχετικοὶ αἰτιολογικοὶ μῦθοι, δὲν εἶναι καθόλου ὀρθὸν ἡμεῖς σήμερον νὰ προσπαθῶμεν ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μύθων αὐτῶν νὰ καθορίσωμεν τὴν τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν.

Κατὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ ἐν Θελοπούσῃ τῆς Ἀρκαδίας μυθολογούμενα περὶ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος εἰς ἵππους, ἐκ τῆς ἐνώσεως τῶν ὁποίων ἐγεννήθη ὁ ἵππος Ἀρίων ἢ Ἐρίων³, ἐξ οὗ ὁ Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 60) συμπεραίνει ὅτι πρὸ τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν ἐλατρεύετο ἐν Ἀρκαδίᾳ ὁ ἵπποδαίμων Ἀρίων⁴. Διότι ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτω, τότε ὅλη αὐτὴ ἡ μυθολογικὴ σκηνοθεσία τῆς μεταμορφώσεως τῶν θεῶν εἰς ἵππους ἔπρεπε νὰ ἔχη ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἵπποδαίμονος εἰς ἀνωτέραν θεότητα, ὅπως παρατηροῦμεν εἰς τὸν Ἀσκληπιόν, τὸν Τρυφώνιον, τὸν Ἀμφιάραον κλπ., ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ Ἀρίων καὶ μετὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος παρέμεινεν ἀπλοῦς ἵππος. Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸν μῦθον—ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπιγενής—οἱ θεοὶ μετεμορφώθησαν εἰς ἵππους, εἶναι ρητῶς ἐναντίον τῆς περὶ ζωολατρείας θεωρίας, διότι προϋποθέτει ἀσφαλῶς τοὺς θεοὺς ὡς ἀρχικῶς καθαρῶς ἀνθρωπομόρφους.

Περισσότερον δὲ ἀστήρικτος εἶναι, νομίζομεν, ἡ προσπάθεια τοῦ Kern (ἐνθ. ἀν.) νὰ διῶδῃ ἀρχικὴν ζωολατρείαν εἰς τὸ βάθος τῆς ἐν Φιγαλείᾳ λατρείας τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος, οἱ ὁποῖοι ἐλατρεύοντο ἐκεῖ καθαρῶς ἀνθρωπόμορφοι, ἐγέννησαν δὲ τὴν Δέσποιναν, στηριζόμενος ἀπλῶς εἰς τὴν θρυλουμένην ἐκεῖ ὑπαρξίν ἀγάλματος τῆς Δήμητρος Μελαίνης ἔχοντος κεφαλὴν ἵππου⁵. (Παυσ. VIII, 42, 4).

1 Ὅρα Ο. Kern, ἐνθ. ἀν. σ. 14-15 καὶ Nilsson H. G. R. σελ. 65.

2 Τοῦτο παραδέχεται καὶ δὴ εἰδικώτερον διὰ τὸν Δία ἡ Harrison Themis σ. 260.

3 Παυσ. VIII, 5. ε.

4 Ὅτι δὲν ὑπῆρξε τοιαύτη ἰθαγενὴς λατρεία ἐν Ἀρκαδίᾳ εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ὁ Myres, ἐν Who were the Greeks σελ. 169.

5 Ὅρα σχετικῶς ἡμετέραν μελέτην ἐν Ἐφημ. Ἀρχ. 1927-1928 σ. 146 ε.

Ούτε οί μῦθοι οὔτε τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα, οὔτε αἱ παραστάσεις τῆς τέχνης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀσφαλῆς ἔνδειξις ἀρχικῆς ζωολατρείας ἢ ἀπλῶς ζωομορφισμοῦ τῶν θεῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Διότι οἱ μὲν μῦθοι, ὅπως καὶ ὁ Nilsson ῥητῶς παραδέχεται καὶ τονίζει (HGR), εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον αἰτιολογικοί, τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα δύνανται νὰ ἦναι καὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προθεοκρατικά καὶ προελληνικά, πάντως δὲ ἐγεννήθησαν εἰς λατρείας ἀσχέτους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ τοὺς θεοὺς αὐτῆς, αἱ δὲ παραστάσεις τῆς τέχνης καὶ δὴ αἱ θρησκευτικοῦ χαρακτήρος ἐκπροσωποῦσι παλαιούς, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ξένους δανείους τύπους καὶ εἰς τὰς ἰδιορρυθμίας αὐτῶν δὲν πρέπει συνεπῶς, ὅπως καὶ ἀλλαγῶ ἀνεπτύξαμεν, νὰ ἀποδίδεται κατ' ἀρχὴν μυθολογικὴ σημασία.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθῶσι, νομιζομεν, καὶ ὅσα ἄλλα σχετικὰ ἀπαντῶσιν ἐν Ἀρκαδίᾳ, τὰ ὅποια ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῆς περὶ ἀρχικῆς ζωολατρείας ἐν Ἑλλάδι θεωρίας¹. Συνεπῶς καὶ τὰ ἐπιθέτα τοῦ Διὸς καὶ ἰδίως τοῦ Ἀπόλλωνος «λύκειος» καὶ «λυκαῖος» δὲν ἀποδεικνύουσι ζωολατείαν, ἀφοῦ καὶ ἂν τὰ παραγάγωμεν ἐκ τοῦ «λύκος» καὶ ὄχι ἐκ τοῦ «λύξ», «λύκη» ἢ κατὰ τὸν Wilamowitz² ἐκ τῆς Λυκίας, καὶ τότε πιθανώτερον εἶναι νὰ σημαίνουν τὸν λυκοκτόνον ἢ προστάτην τῶν ἀλητῶν συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἐν προκειμένῳ ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων. Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι σχετικῶς ὅτι μεταξὺ δώδεκα διαφόρων ἐρμηνειῶν τοῦ ἐπιθέτου τοῦ Ἀπόλλωνος «λύκειος», τὰς ὁποίας παραθέτει ὁ Gruppe³, οὔτε κἂν ἀναφέρεται ἢ παραγωγὴ αὐτοῦ ἐκ τοῦ λύκου, τὸν ὁποῖον δῆθεν ὑπεκατέστησε βραδύτερον ὁ θεὸς εἰς τὴν λατείαν τῶν Ἑλλήνων.

Ἀκόμη ὀλιγωτέραν ἀξίαν δύνανται νὰ ἔχωσιν ὡς μαρτυρίαι ὑπὲρ τῆς περὶ ζωολατρείας θεωρίας μνημεῖα τῶν ὑστερωτέρων κλασσικῶν ἢ μετακλασσικῶν χρόνων, ὅτε ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἢ τρίτου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐξασθενῇ ἐν Ἑλλάδι ἢ ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου ἐπικρατήσασα κλασσικὴ θεολατρεία καὶ νὰ ἐνισχύεται ἢ ἀνεκαθεν ὑποφώσκουσα λατρεία τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ὀρφέως ὀφειλομένου τούτου ἴσως κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Ἀσίας ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἄφθονον εἰσροὴν ἐκεῖθεν ἀναλόγων μυστικῶν στοιχείων. Καὶ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον δὲν πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ ἀποδίδεται μεγάλη σημασία εἰς τὰ γνωστὰ δρακοντόμορφα ἀνάγλυφα τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, εἰς τὰ ὅποια ὁ Ἀγαθοδαίμων, ὁ Ζεὺς Κτήσιος ἢ Μειλίχιος καὶ ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζονται ὑπὸ μορφήν ὄφως⁴.

Ἐξ αὐτῶν ἰδίως τὰ εὐρεθέντα ἐν Πειραιεῖ τοῦ Μειλίχιου Διὸς ἀπησχόλησαν πολὺ τοὺς ἰδικούς. Τὸ γεγονός δὲ ὅμως ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν τόπον εὐρέθη ἐπίσης ἐνυπόγραφον ἀνάγλυφον τοῦ ἰδίου θεοῦ καὶ τῆς αὐτῆς περιόδου ἐποχῆς εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Μειλίχιος Ζεὺς εἰκονίζεται ὡς καθαρῶς ἀνθρωπόμορμος καὶ δὴ ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ ἐνθρονισμένου Ὀλυμπίου Διός, τοῦτο ἀρκεῖ ὅπως καταστήσῃ τὰ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφα ἄμοιρα πάσης σημασίας ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα ἐνταῦθα. Διότι, ἐὰν ἐπρόκειτο, ὅπως ἰσχυρίζονται περὶ θηριομόρφου δαίμονος ἢ παλαιοῦ θεοῦ δράκοντος, τὸν ὁποῖον βραδύτερον ὑπεκατέστησεν εἰς τὴν

1 Ὅρα Kern ἐνθ. ἀν. σ. 14 ἔ.

2 Hermes (38) 1903 σ. 575 - 586 καὶ Zielinski, ἐν Neue Jahrb. f. Klass. Altertum, 1899, III. σ. 87 ἔ. καὶ Kern ἐνθ. ἀν. σ. 40.

3 Griech. Mythologie II. σ. 1236/6 καὶ σ. 805, 918, 920.

4 Πρβλ. σχετικῶς καὶ Cook Zeus, II σελ. 1106 ἔ. καὶ σ. 1127 ἐνθα περὶ τοῦ Ἀγαθοδαίμονος εἰδικῶς τονίζει ὅτι δὲν ἔχομεν μαρτυρίας παλαιότερας τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅτι τὸν Ἀγαθοδαίμονα ἀντελαμβάνοντο ὡς ὄφιν.

λατρείαν ὁ ἀνώτερος θεὸς Ζεὺς — ὅπως ἰδίως παραδέχεται ἡ Harrison¹ — ἡ τοιαύτη διαδοχὴ, οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν δύο ἀναγλύφων, θὰ ὄφειλε νὰ συντελεσθῇ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς κυρίως ἱστορικῆς ἐποχῆς τουλάχιστον, ἂν ὄχι πολὺ ἐνωρίτερον, ὅπως παραδέχονται προκειμένου περὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἄλλων θεῶν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶχε πολὺ δίκαιον ὁ πρὸ πεντηκονταετίας περίπου ἀνακαλύψας τὰ ἐν λόγῳ δρακοντόμορφα ἀνάγλυφα τοῦ Μειλιχίου Γάλλος ἀρχαιολόγος P. Foucart² νὰ ὑποθέσῃ ὅτι θὰ πρόκειται ἴσως περὶ τοῦ φοινικικοῦ θεοῦ Μελέκ ἢ Μολὸκ εἰς τὸν ὁποῖον ἐξελληνισθέντα εἰς Μειλίχιον ἀνέθηκαν τὰ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφα ἄποικοι ἐν Πειραιεῖ Φοίνικες — ἀδιάφορον ἂν ἡ ὑπόθεσις αὕτη δύναται τελεσφόρως νὰ ὑποστηριχθῇ. Διπλᾶ ἐπίσης ἀνάγλυφα, δηλαδὴ δρακοντόμορφον καὶ ἀνθρωπόμορφον καὶ τῶν αὐτῶν περίπου χρόνων εὑρέθησαν καὶ τοῦ Ἁγαθοῦ Δαίμονος³.

Οὔτε δύναται, νομίζομεν, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνισχυτικὸν τῆς περὶ ὑπάρξεως ζωολατρείας εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν θεωρίας ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Kern (ἐνθ. ἀν. σ. 50) ὅτι ἡ ῥίζα τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν θεῶν — ὁ ὁποῖος λέγει, δὲν εἶναι ἐφεύρεσις ἑλληνικὴ — κεῖται μέσα αἰνίγμα τῆς τεκνογονίας, μὲ τὸ ὁποῖον πολὺ ἐνωρὶς ἠσχολήθη ἡ θρησκευτικὴ σκέψις (σ. 53). Ἐκ δὲ τῆς σκέψεως ταύτης ἐξεπήγασεν ἡ θρησκεία τῶν μυστηρίων, εἰς τὴν ὁποίαν σπουδαῖον ῥόλον παίζει ἡ φαλλολατρεία. Διότι ἐὰν τὰ πράγματα ἔχωσιν οὕτω — καὶ βεβαίως τὰ Καβείρια μυστήρια τῆς Σαμοθράκης μετὰ τῶν ἰθυφαλλικῶν ἐθίμων, περὶ ὧν κάμνει λόγον ὁ Ἡρόδοτος (II. 51) καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ πιθανὸν ὀφείλει νὰ ζητηθῇ εἰς τὴν Φρυγίαν, ἀποτελοῦσι σοβαρὰν βᾶσιν τῆς τοιαύτης θεωρίας ἡ δὲ ἀνακάλυψις μετὰ τῶν προϊστορικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλίας λαβῶν ἀγγείων ἰθυφαλλικῶν καὶ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἰθυφαλλικοῦ⁴, πιστοποιεῖ τὴν ἐκ παναρχαίων χρόνων ὑπαρξίν τῆς λατρείας τῶν μυστηρίων ἐν Ἑλλάδι, ὅπως ἀδιστακτως παραδέχεται καὶ ὁ Nilsson⁵ — τότε ὁ ζωομορφισμὸς τῶν θεῶν καὶ ἡ ζωολατρεία δὲν δύναται νὰ ἔχωσι προφανῶς θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν καὶ δὴ ὡς ἀποτελοῦντα προστάδιον τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἀφοῦ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς κατὰ τὸν Kern ἔχει ὡς πηγὴν τὰ μυστήρια, ἡ δὲ θρησκεία τῶν μυστηρίων, ἐφ' ὅσον ὀφείλεται κατ' αὐτὸν εἰς τὸ αἰνίγμα τῆς τεκνογονίας, δὲν δύναται νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὸν ζωομορφισμόν.

Ἄλλὰ καὶ ἂν παραδεχθῶμεν τὴν ἀντίθετον θεωρίαν καθ' ἣν ὁ ζωομορφισμὸς τῶν θεῶν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς θρησκείας τῶν μυστηρίων, ὅπως πιστεύεται⁶, πάλιν ὁ ζωομορφισμὸς δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Καθόσον ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς μὲν τὸν ἀνθρωπομορφισμόν τῶν θεῶν δύναται νὰ καταλήξῃ ὁ πρωτογενὴς ἀνθρωπος κατὰ φυσικὴν ἐξέλιξιν ἐκ τῆς λατρείας τῶν ἡρωοποιημένων νεκρῶν ἄνευ φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὅπως μαρτυροῦσι τὰ προϊστορικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς Γαλλίας, τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν, διὰ δὲ τὴν θρησκείαν τῶν μυστηρίων ἀπαιτεῖται καὶ βαθεῖα φιλοσοφικὴ σκέψις⁷, τότε φυσικὸν εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἄρα

1 Prolegomena κλπ. σ. 19.

2 BCH (VII) 1883 σ. 307 ἔ.

3 Οὕτω εἰς τὸ γνωστὸν ἐκ Θεσπιῶν ἀνάγλυφον (Kern ἐν Ath. Mitt. (XVI) 1891 σ. 25 καὶ Cook ἐνθ. ἀν. σ. 1125 εἰκ. 951) ὁ Ἁγαθὸς Δαίμων παρίσταται καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὡς Ζεὺς μὲ σκήπτρον καὶ ἀετόν.

4 Ὅρα Τσοῦντα Αἰ προϊστ. ἀρχ. Διμηνίου καὶ Σέσκλου σ. 195· εἰκ. 102, 103 καὶ πίν. 33, 2.

5 Minoan Mycenaean Religion σ. 503-504.

6 Τοῦτο τονίζει ἡ Harrison Themis σ. 260.

7 Πρβλ. καὶ Nilsson ἐνθ. ἀν. σ. 511.

και ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν αὐτῆς εὐρίσκεται εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λατρείαν τῶν μυστηρίων, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Nilsson (ἐνθ. ἀν. σ. 503-504) καὶ ἐκπροσωπεῖ θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν περισσότερον φυσικὴν καὶ ἄμεσον καὶ δμαλήν.

Τὴν ἀντίθεσιν δὲ ταύτην ἀναγκάζεται νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ αὐτὸς ὁ Kern, ὅταν ὀλίγον παρακάτω (ἐνθ. ἀν. σ. 53) τονίζει ὅτι ἡ ἐπίσημος ἑλληνικὴ θρησκεία τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν ἐξηνάγκασε τὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐρριζωμένην λατρείαν τῶν μυστηρίων εἰς ἀφάνειαν, ἐξ οὗ, ὑποδηλοῦντος ἄκραν μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν διάστασιν, προκύπτει ἀσφαλῶς, νομίζομεν, ὅτι ὄχι μόνον ἡ ἐπίσημος θρησκεία τῶν Ἑλλήνων ἀλλ' οὔτε τὸ δεσπύζον αὐτῆς γνῶρισμα ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν θεῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔσχε τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν λατρείαν τῶν μυστηρίων καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ὑπῆρξεν ἀμιγῆς οἰωνδήποτε εἰς τὴν θρησκείαν τῶν μυστηρίων ὑπαρχόντων ζφολατρικῶν καὶ ζφομορφικῶν στοιχείων¹.

Τώρα ἐὰν ὁ Nilsson (ἐνθ. ἀν.) ἐξ ἄλλου παραδέχεται ὅτι ἡ μυστικὴ λατρεία ἢ μᾶλλον ἡ λατρεία τῶν μυστηρίων προὑπῆρχεν ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν θρησκείαν, δὲν ὀφείλετο δὲ εἰς διάδοσιν ἐκ Θράκης καὶ Φρυγίας ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τῆς μινωϊκῆς Κρήτης, ἦν αὐτὸς θεωρεῖ ὡς τὴν κοιτίδα τῶν μυστηρίων, προχωρῶν μάλιστα μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι καὶ εἰς τὴν μυστικὴν λατρείαν τῆς Φρυγίας διαφαίνεται μινωϊκὴ ἐπίδρασις, καὶ ὅτι αἱ σχετικαὶ ἰδέαι — μυστικαὶ λατρεῖαι — αἱ προσιδιάζουσαι εἰς τὴν μινωϊκὴν θρησκείαν ὑπεχώρησαν ὀλοσχερῶς πρὸ τῆς ἀκαταμαχίτου ἐπιβολῆς τῶν θεῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τὰς ὁποίας οἱ κατακτηταὶ (Ἑλληνας) ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν — ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἔτι μᾶλλον εὐνοϊκὴ δι' ἡμᾶς, καθόσον ἀποκλείει περισσότερον καὶ τὴν ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας καὶ δὴ ἐκ Κρήτης τυχὸν εἰσροὴν ζφολατρικῶν στοιχείων εἰς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Μολονότι πάλιν, ὅπως ἀνωτέρω ἀνεπτύξαμεν, δὲν ὑπῆρχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ζφολατρικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καὶ μινωϊκὴν θρησκείαν.

Ὅπως δὲ ὅμως καὶ ἐὰν ἔχωσι ταῦτα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει δεσπύζουσαν σημασίαν δι' ἡμᾶς σχετικῶς εἶναι ἡ διαβεβαίωσις — τὴν ὁποίαν πλὴν τοῦ Nilsson πιστοποιεῖ, ὅπως εἶδομεν, καὶ αὐτὸς ὁ Kern — περὶ τῆς ἀνεκαθεν συνυπόστασιν ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς μεταξὺ τῶν πάλης πρὸς κατίσχυσιν τῆς θρησκείας τῶν ἀνθρωπομόρφων θεῶν καὶ τῆς θρησκείας τῶν μυστηρίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει θέσιν ὁ ζφομορφισμὸς ἂν ὄχι ἡ ζφολατρεία. Διότι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς βασιμότητος τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν, ὅτι οἶα-

¹ Καὶ ἐκ τοῦ τρόπου δὲ κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται καὶ ἀναπτύσσει τὰ πράγματα αὐτὰ ἡ Harrison Themis, (1912) δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ὑπῆρξεν ἐξέλιξις ἐκ τοῦ ζφομορφισμοῦ τῶν θεῶν τῶν μυστηρίων τοὺς ὁποίους αὐτὴ διακρίνει ἀπὸ τοὺς πρώτους (ἐνθ. ἀν. σ. 260), μολονότι καὶ ἡ Harrison ἀντιδιαστέλλει ἀκριβῶς τὸν ζφομορφισμὸν τῶν θεῶν ἢ τῶν δαιμόνων ἀπὸ τὴν ζφολατρείαν, τὴν ὁποίαν δὲν φαίνεται νὰ παραδέχεται ἐν γένει διὰ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν τονίζουσα τοῦτο ἰδιαιτέρως ἐν σχέσει μὲ τὰ πτηνά (σ. 111). Διότι τὸ ὅτι οἱ θεοὶ — καὶ δὴ ῥητῶς ὁ Ζεὺς, ὅπως αὐτὴ παραδέχεται (ἐνθ. ἀν. σ. 260) — ἐξειλίχθησαν ἐκ τῶν δαιμόνων δὲν συνεπάγεται καθόλου ὅτι ἄρα καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς

τῶν θεῶν ὑπῆρξε κατ' ἀνάγκην ἐξέλιξις τοῦ θηριομορφισμοῦ τῶν δαιμόνων. Ἐνθὲν δὲ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Ζεὺς καὶ οἱ θεοὶ τῶν μυστηρίων τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Διόνυσος ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχουν παραλλήλως ἐν Ἑλλάδι σχεδὸν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν τὴν ἐκ τῶν δευτέρων ἐξέλιξιν τῶν πρώτων, τὴν ὁποίαν παραδέχεται ἡ Harrison, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ἀναπτύσσει τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν καταφαίνεται τὸ ἀβέβαιον μιᾶς τοιαύτης ὑποθέσεως καὶ δὴ ὅσον ἀφορᾷ τὰ περὶ τῆς ἐξελιξέως τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἐκ τοῦ ζφομορφισμοῦ συμπεράσματα.

δήποτε στοιχεῖα καὶ ἂν ὑπάρχωσιν ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς—καὶ μάλιστα τῆς ὑστερωτέρας— ἐν Ἑλλάδι ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπονοοῦντα ζωολατρείαν ἢ καὶ ἀπλῶς ζφομορφισμόν τῶν θεῶν εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρωσιν εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς τοιαύτης θεωρίας—ἢ ὅποια εἶναι, ὅπως ἀνεπτύξαμεν κατ' ἀρχήν, ἀντίθετος πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς κυρίως Ἑλληνικῆς θρησκείας—ὡς κάλλιστα ἐξηγούμενα ὄχι μόνον ἐκ τῆς προθρησκευτικῆς μαγείας ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς συνυπαρχούσης ἐν Ἑλλάδι προελληνικῆς ἰδίως μυστικῆς θρησκείας καὶ λατρείας, ἢ ὅποια, καθ' ἃ καὶ ὁ Nilsson κατηγορηματικῶς τονίζει, δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, καίτοι ἐν σχετικῇ ἀφανείᾳ καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς θεοκρατικῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων κατακτητῶν ἐνισχυθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ, ὅπως εἶδομεν, καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐξωθεν εἰσαχθεῖσας μυστικὰς λατρείας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ ΚΑΙ ΣΩΣΙΠΑΤΡΟΥ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑΙ

ΥΠΟ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία τῆς Κερκύρας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους αὐτῆς, εἶναι ἐν πολλοῖς σκοτεινὴ καὶ ἀνεξερευνήτος. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Κερκύρας ὁ Μάρμορας¹ παλαιότερον καὶ ὁ πολὺς Μουστοξύδης², ὁ διδάσκαλος αὐτὸς καὶ πρόδρομος τῶν σπουδῶν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἱστορίας τοῦ Ἕθνους μας, ὀλίγα ἀναφέρουν διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τῆς ὠραιότερας καὶ πλουσιωτέρας τῶν Ἰονίων νήσων, ἐνῶ ὁ ἐξαίρετος μεσαιονοδίφης Ρωμανὸς δὲν ἐπρόλαβε νὰ μᾶς ἀφήσῃ ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν καὶ ἀναζητήσεων, εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Νεαπόλεως μάλιστα, τὴν ἐτοιμὴν σχεδὸν διὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τῆς Κερκύρας μελέτην του³. Καὶ τὰ χειρόγραφα δὲ αὐτοῦ ἐχάθησαν, ὅπως χάνεται καὶ καταστρέφεται ἀκόμη καὶ σήμερον πλούσιον ὑλικὸν διὰ τὴν ἀστοργίαν καὶ τὴν ἀφροντισίαν τῶν ἀρμοδίων πρὸς τὸ ἀπομεμαρυσμένον ἀλλ' ἀκμάζον ἄλλοτε πνευματικὸν αὐτὸ κέντρον τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη εὕρισκτο εἰς τὰ γραφεῖα τῆς Μητροπόλεως Κερκύρας ἐγκαταλελειμμένον τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μουστοξύδου⁴, ἐνῶ ἀκόμη ἀνεξερευνήτα παραμένουν πολλὰ ἄλλα, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διεσπαρμένα, ἔγγραφα καὶ πολυτίμα ἱστορικὰ μνημεῖα. Ὡραιότατα δὲ φορητὰ εἰκόνες διασήμων μεταβυζαντινῶν ἀγιογράφων καὶ ἄλλα⁵ ἱστορικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κειμήλια καταστρέφονται καὶ φυγαδεύον-

1 Della Historia di Corfu. Venezia, 1676.

2 Notizie per servire alla storia corcirese dai tempi eroici fino al secolo 12 Corfu, 1804. Τοῦ αὐτοῦ Illustrazioni corcirese vol. 2 Milano 1811, 1814 καὶ Delle cose Corcirese vol. I Corfu 1848 ἔ.

3 Ἐκ τῶν χειρογράφων βιβλίων τοῦ Ρωμανοῦ ἐν ἐδωρῆθι ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Γεωργ. Τζωρτζῆ εἰς τὴν ἀναγνωστικὴν Ἐταιρίαν Κερκύρας, οὐχὶ μεγάλου ἐνδιαφέροντος. Τὸ Δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου ἐξέδωκεν ὁ Βροκίνης τὰ δὲ

λοιπὰ ἀπωλέσθησαν κατὰ τὴν πώλησιν τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης του. Ἐκ τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης ἀλληλογραφίας του πολλὰς ἐπιστολάς κατεῖχεν ἡ οἰκογένεια Γ. Τζωρτζῆ.

4 Πρβ. Ι. Παπαδημητρίου Ὁ ἔθνικὸς βίος τοῦ Μουστοξύδου Κέρκυρα, 1933.

5 Σπουδαιότατη συλλογὴ τοιούτων εἰκόνων κατηρτίσθη τελευταίως, τῇ πολυτίμῳ συμβολῇ τοῦ Δήμου Κερκυραίων, ἐν τῷ Μουσείῳ Κερκύρας.